

Фонд духовного відродження
Імені митрополита Андрея Шептицького

Григорій Нудьга

Республіка козаків

(Середньовічна Європа про Січ та козаків)

Видання до друку підготували:

Іван Стефанюк
Любомир Сеник
Тарас Самагальський

Комп'ютерний набір

Ганни Копестинської

ВСТУП

Мабуть, жодне явище історії українського народу не здобуло в світі такої слави, прихильності, заслуженої популярності й романтичного освітлення, як козаччина, його фортеця - Січ. Доказом цього є той факт, що слово "козаки", їхні військові подвиги, героїзм, волелюбство, лицарство, мужність, безкорисність ще й тепер згадуються далеко за межами України. Іван Франко якось сказав, що у XIX столітті в Європі українське козацтво сприймалося як символ вільності, варте наслідування й пильної уваги.

Козаки та їхня військова слава давно вийшли за межі кордонів України. Ще в XVII столітті дипломати й мандрівники зустрічали козаків, у Європі, на близькому Сході, Азії, на Середземному морі і від них часто сприймали найважливіші відомості про Україну. Та Європа почула вперше про них ще в часи їхнього формування як військової сили - у XIII столітті, а подалі українське козацтво постійно було в полі зору європейських дипломатів, керівників держав, а згодом і літераторів. Хмельницький, Мазепа, козаки, Січ - стали для світу символом України в боротьбі за волю й незалежність, за державність. Ще на початку XVIII століття в Європі формується переконання, що доля європейських держав в майбутньому буде залежати від того, з ким будуть козаки, Україна. Цієї думки трималися французькі, австрійські, німецькі, шведські та інші державні діячі й дипломати, формуючи європейську політику. Доказом цього може бути ставлення до України Карла XII та Наполеона.

З ім'ям гетьмана Мазепи прийшли конкретні відомості про козаків і до Америки, а пізніше і до Австралії. Українську народну поезію світ сприймав і ще й тепер сприймає як козацьку. Англійською мовою в Америці й Австралії можна почути колискові пісні про козаків та їхніх дітей. По всьому світу українців давно стали називати (й називають) "козацькою нацією". От-яку добру славу завоювали козаки у всьому світі, як прославили свій народ.

Ні в одному іноземному джерелі жодного разу не згадується про завоюницький характер козаків, про їх бажання нести неволю іншим народам. Це були славні оборонні військові сили.

А коли ж і як світ довідався про українське лицарство - козацтво? Як він сприйняв це унікальне військове державне і суспільно-політичне явище? Як поцінував діяльність козаків і Січі, чи взяв щось для себе, взагалі яке місце відводили козацькій Україні серед держав Європи? Чи

знаємо сьогодні все те, що було сказано про наших воїнів у давні часи? Можливо, сказане має повчальний зміст і для нашого сьогодення. Від часів падіння козацької республіки минуло вже кілька століть, а питання державності, яке було найважливішим для січовиків, ще й досі не розв'язане і є найболючішим. Чи вирішимо його, коли не маємо сучасних козаків - війська? І чи не втратили ми того, що здобули для нас козаки і Січ? Про падіння Січі й козаків німецький учений, письменник Ф.Боденштедт (який Січ називав "військовою республікою" ["die kriegertische Republik der Kozacken"]) писав: "Століття проминули як одна хвилина, а в результаті залишився народ, який, щоправда, вже не є таким, як був, та все ж таки зберіг свої риси і свою національність"¹. Українці, наперекір всім бідам, все ж зуміли зберегти свою національність, а отже, і козацькі традиції, які ніякий терор, ніяка сталінщина не змогли вбити і не вб'ють.

¹Bodenstedt F. Die poetische Ukraine. Stuttgart, 1845, S. 16.

1. Питання походження козацтва

Якщо говорити про європейські писемні джерела, у яких висвітлюється питання походження козаків і Січі, то їх не можна назвати малочисельними. Ми спробуємо згадати найцікавіше, що було сказано по цьому питанню за доби середньовіччя й Ренесансу, умовно продовживши його до XVIII століття, часу руйнування Січі. Не вся європейська література може бути віднесена до оригінальної дослідницької, багато у ній наслідувального (слов'янських джерел), дещо має інформативний характер, чимало чисто мемуарної літератури (дуже цікавої), але є й роботи монографічного характеру. Однак усі вони дуже важливі для нашої науки і для збагачення наших знань рідної історії. У них є те, чого ми не маємо у вітчизняній літературі: погляди сучасників збоку, слово представників європейських народів про наших славних предків. Це голос Європи про формування державницьких ідей у нашій історії. А це ж дуже важливо не тільки для пізнання минулого, а й для утвердження наших прагнень у сучасному політичному процесі. Багато є повчального у висловлених думках іноземців про події, людей, обставини глибокого нашого минулого. Треба тільки відчитати його і правильно трактувати відповідно нинішньому дню. Зрозуміти і полюбити наше минуле.

Як і в нашій вітчизняній літературі - про козаків і Січ багато уваги відводиться питанню походження цього явища і, як не дивно, з'ясуванню виникнення назви "козак". Питання походження терміну так багато займало уваги в іноземців, що німецький учений Ф.Боденштедт, пишучи невелику розвідку про козаків, звернувся до європейців з проханням менше дискутувати про походження слова "козак", а більше віддавати сил на справжню історію цих воїнів та їх велику роль у відстоюванні культури Європи проти руйнівних орд Азії. Боденштедт дорікав європейським історикам, що вони, "доки козаки сильною рукою правували колесом історії Європи", мало вивчали величну і романтичну їхню історію, а найбільше стали виявляти до неї уваги і глибше аналізувати, коли Україну і козаків придушила Москва. Та й після цього надмірно багато займалися питанням походження слова "козак", а не заглибленням у сутність явища історії України.

Цікаво, що Ф.Боденштедт наголосив на великих традиційних зв'язках Січі з народом і підкреслив, що до цієї республіки приймали за умови, що вступаючий воїн визнає християнську віру і приймає українську мову.

Термін "козак" давно зустрічається в європейській літературі різного призначення. Тут можна згадати чеські джерела, зокрема словники XIII-XIV століть, матеріали яких опублікував В.Ганка у 1833 р. ("Збірка

найдавніших словників латинсько-чеських"). У них, хоча і без докладних пояснень змісту терміну, але уже зареєстровано слово "козак"².

Дехто з вітчизняних дослідників, та й народна традиція, пов'язує виникнення назви "козак" від "коза" - тобто воїн рухливий та енергійний, як ця граціозна й прудка тварина. Але навряд, чи це так, однак у європейських джерелах про це говориться давно. Дехто пробував пояснювати походження цього слова від імені першого воїна - Козака, що відкинули майже всі дослідники.

Ще у древньому рукописному джерелі "Таємна історія монголів" (1240 рік) згадується "козак", як назва легко озброєного вартового, воїна. Можливо, з цих азійських джерел таке тлумачення перейшло і до словника половецької мови "Codex Cumanicus" (1303 рік), де "козак" пояснюється як "вартовий, конвойний"³. За змістом, сутністю трактування явища це пояснення наближається до істини, адже первісно козаки справді несли службу вартових на південних степах, де повсякденно могли з'явитися монгольські чи татарські орди.

До найдавніших згадок у світових писемних джерелах слова козак (що стосується України), є нотатка в грецькому "Синаксарі" XII століття (знайдено у Судаку, Крим) про смерть якогось молодого чоловіка на ім'я Альмальчу. Під 1308 роком тут власник книжки записав: "17 травня. Цього дня умер раб божий Альмальчу син Самка, ой - молодик, убитий мечем козаків"⁴. Це один із найдавніших документів, у якому засвідчено наслідки партизанської боротьби українського козацтва проти монгольських орд. Шкода тільки, що в даному випадку немає роз'яснення, хто ж був Альмальчу - чи воїн, а чи син якогось торгівця, бо козацтво тоді вихлюпувало своє обурення і проти купецьких караванів, що з'являлися в південних степах України. У перші роки, створені загони партизан - віяних воїнів, козаків "караулів" на південних степах, часто складалися з цілих родин: батьки, діти, жінки - і воювали вони за свою незалежність досить мужньо і жорстоко проти всього чужого, що несло неволю.

Військові традиції, своєрідне лицарство, що мало захищати народ і його віру, зародилися ще за часів Київської Русі не без впливу візантійських та західноєвропейських віянь. І тут дослідники вбачають початкові явища, що сприяли потім виникненню козацтва й Січі з їх своєрідними принципами організації військового співжиття, демократичних форм правління. Як висловився з цього приводу академік

²Zbirka nejdaawniejszich slownikow latinsko-cheskich. Praha, 1833. Див. також: Мацевський В.А. О начале развития козаков. // Деница, Варшава, 1842, №12, с.149-157.

³Василевский В.Г. Труд. I, СПб. /1908, С.118-120.

⁴Записки Одесского общества истории и древностей, т.V, С.6-3, №116.

Михайло Грушевський, "...воно послужило потім взірцем і джерелом для того народного лицарства, яке згодом, з різними змінами і новими домішками, вилилось в обиході козацьким"⁵. Тими "новими домішками" М.Грушевський вважає демократизм суспільного життя придніпровського населення і його прагнення до незалежності, на що звернув увагу також М.Дашкевич у своєму дослідженні про Болохівську землю. У XII-XIII століттях між річками Південний Буг і Тетеревом існувало невеличке українське князівство, звичаї і суспільні порядки якого дуже нагадують козацькі, запорозьке життя. Дехто, в т.ч. і М.Дашкевич, вважають, що лицарські звичаї, які розвинулися в цьому князівстві, породили козацтво й козацькі вольності Січі⁶.

Спроби пов'язати історію козацтва з минулим Київської держави та лицарством княжих часів - давні і про це уже є література. Правда, там у глибині нашої історії шукали ще не сформоване явище, а його початки, які дехто називав "побутовим козацтвом". Про це свої міркування висловив і М.Грушевський. "Як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVIв. стають нам звичними під технічною назвою "козацтва", - старі, як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту осілого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів"⁷. М.Грушевський в історії козащини вбачає найменше два ступені розвитку цього явища: 1) зародковий, "побутовий", зародився у антимонгольських змаганнях проти хижих степів і 2) створення козацтва як "організованої суспільної верстви" XV-XVIст. Схема відповідає дійсності, її, тут необхідно нагадати, вперше запропонував ще історик М.Костомаров: "Козачество уже в своем существе возникло в XII-XIII веке"⁸. Близько до цього стояв і М.Максимович. Однак, слід підкреслити, (на нашу думку), що найбільше вплинуло на формування козацтва лицарство княжої дружини, особливо після падіння Києва 1240 року. Коли держава упала, частина знаті, князів кинулася рятуватися на Волині, частина в Галичині. А куди ж мало йти княже військо? Частина його мандрувала з своїми господарями, а частина, як на нашу думку, з власної ініціативи, а можливо й за намовою князя, вирішила вести боротьбу з монголами партизанським способом. Ціком природно, що традиції Київської держави (демократизм, збереження звичаїв і т.п.) воїни ретельно зберігали і трималися при організації свого життя й військового укладу і в козацких загонах. Навіть у звичаях, в організації ладу, збереженні подібної зовнішності, одягу і способів ведення бою.

У науковій літературі відомий словесний портрет князя, даний візантійським письменником та істориком Левом Діаконом у своїй історії воєн. Діакон супроводжував імператорів у військових походах, робив замітки про бої, зустрічі з різними посольствами і делегаціями. У одній з таких зустрічей близько 990 року Лев Діакон спостерігав розмови київського князя Святослава з візантійським імператором і так описав київського гостя: "Середнього зросту, не занадто великий, але і не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода поголена, на верхній губі густе і довге волосся (вуса -Г.Н.), голова зовсім поголена, з одного боку висів чуб"⁹, тобто "оселедець", якого за традицією носили й запорожці. "Оселедець", очевидно, носили й княжі воїни, він ("оселедець") був ознакою приналежності до лицарської касты воїнів. З княжими воїнами ця звичка носити "оселедець" перейшла до козаків і була традиційно узаконена на Січі. Вуса, поголена борода, "оселедець" стали традицією для козацтва, січовиків. Це характерні риси її зовнішності, ніби природний "мундир".

Козаки не тільки зберігали традиції княжого Києва, а при нагоді говорили про це і не тільки вони самі, а й українське духовенство та діячі культури XVI-XVII століть. Київські духівники, благословляючи на ратні подвиги козаків у XVII столітті, закликають козаків боронити віру, народ, землю рідну відважно, по-лицарськи, пам'ятаючи при цьому, що вони спадкоємці воїнів Київської Русі. ("Книга о вере единой, святой, соборной апостольской церкви", Київ, 1619). Київські владика в своєму меморіалі до польського уряду від 28 квітня 1621 року категорично заявляли, що запорозькі козаки - це продовження лицарства Київської держави, а не "простаки", які не мають ані знання, ані розуму. Їх коріння - в минулому. "Се ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха Руського, в своїх монокіслах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик... Бог керує ними і він то тільки знає, нащо він захоче ті останки тої старої Русі..."¹⁰.

Згодом ідея об'єднати, організувати козаків, воїнів, партизанів в одну цілість приваблювала багатьох сучасників, а навіть воевод та старост придніпровських земель. Добрі наслідки спільної антимонгольської боротьби не викликали ні в кого сумніву, навіть у польського короля чи

⁵ Грушевський М. Історія української літератури, т. III, - К., 1923, С. 40.

⁶ Дашкевич М.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории... - К. 1876.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси, т. VII, - К., 1909, С. 74.

⁸ Костомаров М. Сочинения... т. I, С. 69-72.

⁹ История Льва Дякона и другие сочинения византийских писателей. - СПб, 1820, С. 95-97. Українською мовою: Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С. 28.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Русі, т. VII, К., 1909.

московського царя, але вельможі боялися військової організованої сили українського народу, бо вона поверне зброю і проти їх тиранії, як це згодом і сталося.

Під кінець XVI століття розрізнені ватаги вільних воїнів-козаків понад Дніпром уже були організовані в Січ і про неї заговорила вся Європа, а козаків стали звати січовиками. "В 1580 роках запорозька козачина зветься "січовою", по імені Січі"¹¹. Відразу найавторитетнішою і наймогутнішою стає Січ на острові Хортиці, до організації якої чимало доклав зусиль Дмитро Вишневецький, але деякі дослідники, як ось Д. Каманін, вважали, "що вже при кінці XV віку була козацька Січ на Тавані"¹². З цим можна погодитися, адже перші місця козацьких фортець були обрані різними ватагами у відповідності до своїх міркувань і оборонних можливостей, а найкращим і найвигіднішим місцем в цьому процесі вибору став острів Хортиця.

Козацтво, об'єднавшись в Січі, набуває нової військової якості і стає великою політичною силою, про яку, як ми сказали, заговорили в Європі. Відчувши велику силу в організованості, козаки не тільки успішно діють проти турецько-татарської навали на Європу, а й своєю силою та зброєю допомагають у визвольних війнах Франції, Німеччини, Австрії і навіть Іспанії. Запоріжжя стало "вогнищем козацької сили, солідарності, організованості" (М. Грушевський), і слід підкреслювати - силою, що обороняла не тільки українську, а й культуру усіх народів Європи.

У поданих тут уривках спогадів та записок дипломатів XVI-XVIII віків козацька військова сила поціновується як організована, добре освоєна з мистецтвом ведення боїв на морі й на суші і така, що спроможна змагатися з будь-якою європейською армією. І це говорили незабаром після оформлення Січі як військової республіки. Саме так її називала Європа.

Як ми уже згадали - походження слова "козак" в історичній літературі, в тому числі і Європейській, трактувалося по-різному - від імені першозасновника ватаги Козака, до козака-вартового (словник половецької мови), вільного воїна, незалежної людини і т.д. Це останнє трактування має, очевидно, найбільше права на істину. Бо від якого б кореня не походило слово "козак" - остаточна сутність, зміст його - український воїн, вільна людина, що боронить волю і незалежність народу. Дехто (під польським впливом) намагався приписати їм анархію, служіння вольностям, а не порядку. Якщо це й було, то тільки на

початку формування козацтва як суспільної верстви, як політичної сили, коли до них приєднувалися і непевні елементи.

Але прояв "партизанського руху" проти монголів не був таким стихійним, як думається. Ніщо не виростає на голому кам'яному місці. Не зростало без ґрунту і козацьке воїнство. Ми підкреслили, що були традиції, які штовхали до створення нового і оборонець Київської княжої держави ставав "партизаном", "вартовим", а далі "вільним, незалежним воїном". Життя не стояло на місці, народ змушений був витворити нову, своєрідну армію, інакше він перебував на межі знищення. Козацтво врятувало народ.

Скоро стихійні загони почали єднатися самі між собою в більш організовані бойові єднання, а до них стали прилучатися й люди, що були пов'язані з адміністративними управліннями чи несли якусь службу на придніпровських землях. На думку академіка Михайла Грушевського "Першим з українських адміністраторів, замішаних в "козацтво", в наших матеріалі виступає київський воевода Юрій Пац: в 1489 р. його люди (Юрьєви люди Пацевича) погромили московських купців на Дніпровім перевозі¹³. З документу відомі навіть прізвища "вільних козаків" - Богдан Голубець та Васцько Жила" й інші. Отже діяли козаки не тільки проти татар і турків, а й проти інших "сусідів", можливо й з метою зробити якісь порахунки. Згодом до справи єднання й організації козацтва доклав зусиль і київський "пан-зим'янин" Остафій Дашкович (?-1535), що про нього, як і про Сірка, збереглися легенди як про талановитого військового організатора і полководця. Це були добрі початки, що привели до виникнення досконаліших форм єднання козаків кінця XV століття (1470-1490 роки).

Час і місце зародження українського козацтва, Січі різні автори називали по-різному і різно мотивували, коріння явища іноді шукали ще у Скіфських часах за часів Овідія, деякі козацькі літописці вважали своїми предками ще діячів "рутенського" племені у IV столітті нашої ери. Дух лицарства і зміст прагнень пов'язували з середньовічним лицарством Європи, виводили коріння козацтва з діяльності бродників, "берладників", - населенням Болохівського князівства (XII-XIII ст.). Найреальнішими були спроби пов'язати виникнення козацтва з антимонгольським рухом українського народу після падіння Києва 1240 року. Останнім часом найбільше було голосів за те, що козацтво сформувалося у XIV столітті з багатьох втікачів від утисків панів на різних землях Європи. Цей соціальний принцип, класові причини - найбільше підтримували радянські історики. Що втікачі від соціальних утисків весь час

¹¹ Історія України-Русі, т. VII, - К., 1909, С. 139.
¹² Там же.

¹³ Грушевський М. Історія України-Русі, т. VII, - К., 1909, С. 89.

поповнювали ряди козацтва, Січ - заперечувати не можна, але почалося все, як говорять факти, за інших обставин і з інших причин.

Щодо прадавніх коренів лицарських військових традицій, які збереглися в пам'яті нащадків і переказувалися козацтвом, то вельми цікаво нагадати ось цей давній і не вивчений, але інтересний факт. Недалеко від німецького міста Зальцбурга в кам'яній печері зберігся або з XV, або від початку XVI століття такий текст напису на мармуровій плиті: "Anno Domini CCCCLXXVII - Odoacer, Rex Rutenorum...". У перекладі: "Року божого 477 Одоакр, князь русинів, Геніди, Готи, Уегари і Герули, лютуючи проти церкви Божої, благочестивого Максима з його 50 товаришами, що молилися з ним у цій печері по-латинському, за ісповідання віри жорстоко мучених скинув вниз, а провінцію Норців мечем і огнем спустошили"¹⁴.

Цю печеру й катакомбу почали вивчати і зберігати ще в XVI столітті. Про неї уже є література різними мовами, написана як у історичних, так і в релігійних аспектах. Для нас цей напис важливий в багатьох відношеннях. Одоакр тут названий князем рутенців, а цим ім'ям здавна називають українців. Як видно з усього - був він язичник, противник християнства. Про нього європейські історичні джерела згадують часто, зокрема в них стверджується, що доля його склалася так, що протягом 14 років (з 476 року) був римським імператором. Але в даному випадку нас цікавить інше. Чи згадували рутенці (українці) князя Одоакра бодай недовгий час, бодай у легендах? Несподівано виявляється, що так, і не тільки в легендах, а в писаних джерелах. Козацький літописець Самуїл Величко у своєму "Сказанні о війні козацкой з поляками" цитує документ, що його вважають універсалом Богдана Хмельницького з року 1648. Універсал звернений до народу України і її воїнів-козаків, які мають захистити вітчизну, як це робили "славні і величні предки Руси". Універсал, автором якого був, ніби-то, секретар Хмельницького Самуїл Зорка, нагадує, що у минулому у нас були славні воїни і полководці, які доходили аж до Риму. "Кгди ж ежели ветхий Рим (иже всіх европейских городов матерью нарещися может)...о 645.000 войска своего древле гордившийся... далеко меншим...величины Русов з Ругії от Поморія Балтицкого албо Німецкого собранієм, за провидительством князя їх Одоацера року ... 470 бил взятий і 14 лет обладаемый, то нам тепер кшталтом оних древних Русов, предков наших, кто може возбранити діяльності воінственной і уменшити отваги рицарської"¹⁵.

¹⁴Шелухін С. Про походження Київської Русі на Україні. - Прага, С.1928, розділ III.
¹⁵Величко Самуїл. Сказаніє о войні козацкой з поляками. - К., 1926, С. 46-51.

Самуїл Зорка учився в європейських університетах і йому, певно, були відомі історичні джерела, у яких згадувався "Одоакр, князь рутенів". Відомо і те, що князь був деякий час і римським імператором, хоча дату (470) він подав помилково (справді 476). Викривлено у Самуїла Величка і написання прізвища князя - Одоацер замість Одоакр. Пояснити все це не важко, і не будемо до цього вдаватися. Можливо, серед козаків були перекази і про Одоакра, та для нас найважливіше, що козаки часів Богдана Хмельницького устами його секретаря Зорки проголошували на похоронах гетьмана, що їхні лицарські корені сягають глибоко у попередні віки, що рутенські (русинські) воїни бували і в давньому Римі. Там вони училися військового мистецтва, рицарської честі, звідти її перенесли і по-своєму розробили в Києві, а потім на Запоріжжі. Ясно, що досконало організоване, демократичне, відважне січове козацтво не зародилося раптово у XV столітті, без досвіду віків, а мало свої історичні корені, якщо не організаційні, то моральні, генетичні, що склали основи військових традицій для княжих легіонів Київської держави, а згодом і Січі. Самуїл Величко, козацький літописець, як бачимо, шукав ці коріння у сивій давнині історичної Європи. Його твердження нехай і проблематичні, оперті, можливо, і на традиційні перекази несподівано перетнулися з удокументованими фактами. Княжі воїни Київської держави шукали своїх традицій ще далі, як козаки і знаходили.

Про походження і давність козацтва ще в XVII ст. європейські автори висловлюють різні, часом неймовірні думки, але всі вони стверджують про намагання установити давність їх існування. Відомий французький учений і мандрівник М.Ванель після кількох подорожей по Близькому Сходу написав (1681) і видав (1689р.) "Загальну історію Турків"¹⁶. У цій книзі відведено місце й сусідній Україні та козакам і гетьманам. Про український народ, державний лад (за Хмельницького) і козаків Ванель говорить чимало і з прихильністю, особливо до демократичних відносин в українському суспільстві та культуру. "Мова, на якій розмовляють освічені люди на Україні, є слов'янська, відмінна від польської мови, є на цій мові твори св.Єремії і інших отців Церкви. Урядування на Україні дуже добре і державні достойники часто міняють, як стародавні римляни, плуг на найвищі ранги в державі. Усі державні справи вирішуються в сенаті розумно і уважно... Козаки невтомні, дуже легко переносять голод, холод і інші злидні... Дім Хмельницького по своїй простоті і простору подібний до домівок його підданих: Він спав на звичайному ліжку, біля якого знаходилася і його зброя". І характеристика культури українського

¹⁶Vanuel M. Histoire Generale des Turcs... Paris, 1689. Див. також: Борщак І. Загальна історія Турків // Книжка, Станіславів, 1923, №10, С.85-86.

народу, і розповідь про суспільні взаємини та особу Хмельницького - не розбігаються з тим, що писали тоді інші європейські автори. Але є у цій книзі одне дуже прецікаве і загадкове місце. Говорячи про походження козаків, він твердить, що вони були ще на початку нашої ери. Французький учений запевняє, що Овідій під час заслання на узбережжя Чорного моря (початок нашої ери) у своїх віршах про скіфір оспівав козаків, воїнів, що були за часів Риму. Як бути з науковим обґрунтуванням цієї думки - не будемо говорити. Очевидно, є тут домисел або різне розуміння воїнів-козаків¹⁷, але звернемо увагу, що європейські учені ще в XVII ст. козацтво, козацьке військо відносять до давніх явищ, і тому "оселедець" на голові київського князя - це та ж традиція, що і традиція носити "оселедець" у козаків, запорожців. А наведений факт підтверджує, що військові традиції козацтва деякі європейські автори шукають ще в докняжих часах, задовго до виникнення Київської держави. Хай це гіпотези, поодинокі, виняткові думки, але їх обходити не можна.

2. Січ. Демократія. Республіка. Конституція

¹⁷Тут можливе ще й інше пояснення. У середньовічній Європі Україну, та й Польщу, називали Скіфією. Оскільки Україна спадкоємиця Скіфії, то, очевидно, і козаків вважали спадкоємцями скіфського воїнства, оспіваного Овідієм.

“Козак” - це воїн, боєць, те, що в багатьох мовах визначається словом “солдат”, - основна фізична сила всякої армії. Але ось дивна річ. Козак в середовищі українського народу сприймається ширше і з якоюсь особливою симпатією, з якимсь більшим обсягом добра, як солдат, як воїн чи всякий молодий чоловік, у руках якого знаходиться зброя, призначена для оборони країни. Ця особлива прихильність до козаків була сприйнята й іншими народами світу, їхніми істориками, навіть дипломатами. Чим пояснити повагу до українського козацтва і Січі давньої Європи та й інших континентів?

Певне тому, що козаки своїми діями здобули собі славу народного воїна, як символу волі. Козацтво було явище наскрізь демократичне, армія добровільна, до якої йшли боротися за волю народу, батьків, матерів, не за наказом царя, а нації. У її організації, природі і структурі були відсутні диктатура і гноблення, вона була наскрізь демократична військова сила. До козацьких лав йшли добровільно з пісню і бажанням прислужитися Україні, народові, а не царю і чужим інтересам. Щось подібне частково виявлялося при формуванні повстанських армій ХХ століття. Ім'я українського козака як символу волі й оборонця справедливості увійшло в словники багатьох народів світу.

Хто б з Європейців не писав про козаків - всі починають і кінчають тим, що світ знає їх як великих прихильників волі і таких, що не терплять гніту, хоча своєї держави не можуть здобути і утримати від нападників. Усі автори ставляться до цього з розумінням і повним співчуттям. Французький дипломат Жан Бенуа Шерер (ХVІІІст.), живучи в Петербурзі, на основі почутого й прочитаного склав “Аннали Малоросії”, і в них починає історію України ще з часів до заснування Київської Русі і налічує козацькому краю у другій половині ХVІІІ ст. - 800 років. Найсвітлішим часом в історії України вважає козаччину. Взагалі - на його думку, історія України така цікава і повчальна, що її повинен знати всякий освічений європеєць. Бо коли зусилля цього народу до волі ми не пізнаємо, то не пізнаємо й ідей століття. Хіба це не повчально світу, що козаки “воліли краще невидгоди важких походів, як спокійне життя рабів”. Батьки їхні переказують заповіти дітям - “Смерть або воля”¹⁸ - найцінніша спадщина, яку треба особливо берегти.

Сам Шерер не згадує, чи бував він серед козаків, на Січі, але дає цікаві описи їх звичаїв, характеру і зовнішності. “Козаки були спокійний

народ... Коли їх задумали роздавити - вони взяли за шаблі, щоб скинути важке ярмо та утвердити свою схильність до незалежності”. Самі українці нікому ніде нічого не нав'язують, адже народ цей дуже привітний, одначе сміливий, чесний і любить над усе волю.

Про те, що козаки - військо мужнє, організоване, вільнолюбиве і користується в Європі доброю славою - натрапляємо у писаних джерелах ХVІ-ХVІІІ століть. Німецький суспільний діяч Ф.Вебер видав у Франкфурті 1720 року свої спогади про козаків, головню за часів діяльності гетьманів П.Дорошенка, І.Мазепи та їх попередників. Найперше він звертає увагу, що “Козаки володіють Україною”, а не хтось інший, і що “козаки тішаться славою найкращого війська”. З цим мусять рахуватися і польський уряд, і московський цар, який після 1709 р. зруйнував Батурин, жорстоко винищив мешканців гетьманської столиці. Західноєвропейські автори особливої уваги надають описові цієї різни, і таврують ганебну роль у ній жорстокого Петра І та його “генерала” Меншикова, які виступили справжніми катами українського народу.

У спогадах Ф.Вебера є дуже важливе спостереження, яке, зрештою, ми зауважили і в інших авторів. Це високий рівень освіти старшин і навіть простих козаків, знання ними іноземних мов. Син гетьмана Апостола полковник Петро Апостол “хоча ніколи не був за кордоном, проте говорить дуже добре по латині, французьки, італійськи, німецьки, російськи та польськи і розуміється дуже добре на фортечній інженерії”¹⁹. Виходить, що у ХVІІ-ХVІІІ століттях уже й вдома, на Україні можна було здобути високу освіту і вивчити багато мов та секретів фортифікації.

На початку ХVІІІ століття слава Січі, як доцільного демократичного і в усіх відношеннях досконалого військового організму набуває такого піднесення, що навіть деякі уряди хочуть перенести її модель у свою країну. Після поразки під Полтавою у 1709 р. значна частина козаків і старшини опинилася на еміграції у Франції, де уже знали, хто такі козаки. Там Григорій Орлик запропонував королю Людовіку ХV організувати на річці Рені таку ж, як над Дніпром французьку Січ, куди згодом могли б влитися і українські козаки, що в той час, після полтавської битви, поселились на землях Туреччини (“Запорожці за Дунаєм”). Але коли довідалася про це Туреччина - султан рішуче запротестував і проект створення французької Січі лишився не здійсненим²⁰. Хай це був тільки проект, задум, але ж він віддзеркалює як

¹⁸Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С.122.

²⁰Борщак І. Проект заснування Запорізької Січі на Рені (1735) //Українська праця (Колюм), 1922, 2.7.

світ сприймав тоді Січ як військову організацію (республіку) і не був проти мати подібні військові сили і в себе.

Тут попередимо, що українську козацьку Січ у Європі назвали республікою всередині XVII століття, коли воїни згуртувалися навколо Богдана Хмельницького. Перший вдався до терміну "республіка" італійський посол до Січі Альберто Віміні, який 1650 року з цією місією і прибув до Хмельницького. (Детальніше про це далі). Пізніше Січ республікою називали й інші європейські автори, коли до історико-документальних джерел долучилися ще й численні художні твори найрізноманітніших жанрів і стилів. Про козаків охоче писали у всі часи представники різних народів Європи, і їхні твори часом проникливо розкривають суть цього історичного явища. Найчастіше про козаків писали й публікували польські, російські, румунські, французькі, чеські, словацькі, італійські автори. На американському континенті козацька тема привернула увагу видавців тільки під кінець XVIII - на початку XIX століття.

Падіння планів збудування української держави після поразки 1709 року під Полтавою не вбило ідеї створення досконалої "козацької республіки", основи якої було закладено в Січі. Що саме демократичної державності з республіканським управлінням, - то це запримітили ще у XVII столітті європейські автори, вперше назвавши Січ республікою. Чи була підготовлена до цього українська громадськість, найперше козацтво, - дає відповідь обрана форма суспільних взаємин, що проявилася у всіх планах творення держави, в якій все будується на виборності, підпорядкованості виборних осіб виробленим і проголошеним демократичним законам суспільного співжиття. Але все це поки що виходило з традицій, з прагненням жити, як підказує практика, не підтверджена теорією. А чи була, чи визрівала така думка? Чи піднеслася до цього культура політичного мислення на Україні і що її живило? Чи визріла можливість втілення найпередовіших думок в конкретні політичні державні будови?

Про XVIII століття можна сказати, що теоретично визріла конституція і ось на якому ґрунті. Демократизм суспільних взаємин для українського народу не був чимсь новим, він був успадкований від принципів вічевого правління слов'янських племен і Київської держави. На Україні було розвинене сільське господарство, промисли, козацтво уміло виробляти зброю, добре володіло мистецтвом ведення війни і їх, як ми цитували, у Середньовічній Європі називають вмілими хліборобами і воїнами, митцями ведення війни. Культура господарювання України, як писав англієць Д.Маршалл (1772) "стоїть на європейському рівні" і

нагадує "найкращі провінції Англії", мало в чому поступається цивілізованим країнам Європи, і таке швидке піднесення господарства, духовного життя в козацькій державі сталося всього-навсього за кілька десятиліть після перемоги Богдана Хмельницького.

Та й духовною культурою козацька Україна уже сприймалася світом як не відсталий край. Творилися свої школи, а окрім того багато молоді, зокрема козаків і синів з козачих сімей, навчалися на різних факультетах європейських університетів і вивчали поруч богослов'я, поетики, медицини також юридичні науки, історію, мови. Освічених людей, які могли б виробити конституцію козацької республіки - не бракувало. І ось це сталося.

Через рік після смерті гетьмана Івана Мазепи зібралася в Бендерах (Румунія) емігрантська козацька Рада, на якій було прийнято своєрідний документ, якого згодом стали називати Коїституцією, за якою новообраний гетьман Пилип Орлик мав керувати Україною²¹. Документ, викладений у 16 статтях, гетьман його підписав, скріпив печаткою української козачої держави та додав присягу, що буде послідовно і неуклінно її дотримуватися у взаєминах з народом і державним управлінням. Це був у Європі чи не перший конституційний документ, що виник на основі досвіду, здобутого козакою демократичною державою і передової суспільної думки Європи, з якою Україна була в постійних зв'язках. Ідеї ренесансу, республіканства серед козаків були тоді вельми поширені і мали прихильність серед усього народу, оскільки традиційне вічеве правління на Україні мало тривкі і живодайні коріння. То ж маємо диву гідний факт: ще на початку XVIII століття українська козача держава виробляє, нехай і коротку, Конституцію, до якої інші народи ще проторували шлях. У ній уже було розділено владу на вищу законодавчу - Раду генеральної старшини і виконавчу - Гетьмана "з тими усіма генеральними особами, полковниками і генеральними радниками". Вони й мали дбати про цілість вітчизни та її добро, а щодо внутрішнього життя, то мали пильнувати, аби народові трудовому й козакам "не чинились утяження, наклади, пригнічення та здириства". Як бачимо, була проголошена соціальна рівність і справедливість та підпорядкування всього і всіх законові. Це був великий крок України й козацтва до повної демократизації життя і світ мав чим цікавитись. Хоча Конституція Пилипа Орлика практично і не набула чинності на придніпрянських землях України, однак вона була висловом перед цілим світом політичної зрілості козацької держави і її військової організації - Січі. Тому-то російські завоювальники так послідовно і різними методами намагалися вбити в

²¹Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна, 1990, 12 липня.

першу чергу козацтво, як символ волі і лицарства та їх фортецю, столицю військового вишколу й мистецтва - Січ, що давно користувалися шаною та увагою Європи. При цьому привертала увагу не лише військова сила, яка ставить активний оборонний мур між дикими ордами Азії та Європи, а й гуманні ідеали, прогресивні форми побудови суспільства, що його прагнуло здійснити вільнолюбиве й добре організоване козацтво. Для реакційної Російської імперії це був страшний факт. І Січ зруйнували.

3. Школа лицарства і вільностей. Допомога Європі.

Про лицарський характер воїнів і високий рівень на Січі військової справи чи не першим голосно заговорив польський письменник Б.Папроцький у книжці про лицарське виховання на Україні, виданій у Кракові 1599 року²². Наведемо тільки окремі положення з цього твору, щоб зрозуміти, як високо ставилося козацьке виховання. "Багато чесних, але бідних молодих людей з панів на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоб навчитися лицарського діла, бо там можна досконало вишколитись військової справи і єдності". І це пише представник польської шляхти, що так противилася створенню козацького війська. Папроцький стає одним із великих прихильників і популяризаторів козацтва та оборонцем українців проти нападок на них з боку шляхти і зазіхань її на Україну. У вірші "До поляків" він висловлює своє захоплення хоробрістю і лицарством українських воїнів. "Не думайте, що я підлешуюсь до них, я просто правдиво оцінив їх славі діла, котрі заслуговують вічної пам'яті нащадків. Як відважні леви захищають вони християнство". Папроцький захоплюється розумом і кмітливістю українських козаків. "Пошліть його в посольство, він виконає посольство краще, ніж ви накажете..." Тому-то "послухайте моєї ради-думки: негоже розумному чоловікові домагатися чужого"²³. Не претендуйте на землі й багатства України.

У одному з ранніх італійських джерел XVI ст. козаків уже характеризують як добре організованих і відважних воїнів на суші й на морі. Італійський дипломат Гальберіні не жив серед козаків, але зустрічався з ними і ці зустрічі дали підставу прийти до висновку, що козаки добре озброєні і завжди готові зустрінути всяку небезпеку. З них швидко можна зібрати 14.000-15.000 добре підготовлених воїнів, готових до бою у будь-яких умовах. "Зброя у них - шаблі й рушниці, що їх мають у себе завжди вдосталь. Воюють вони добре пішо й кінно..., дають собі раду і на морі. Мають у себе різноманітні човни, що на них відбувають походи на причорноморські землі".

Це одне з ранніх свідчень, яке підтверджує, що козаки уже у XVI столітті були добре організованою і озброєною військовою силою, яка для Європи могла бути й прикладом. На цей рахунок уже тоді висловлювали свої думки і політики Франції, Німеччини, а козацтво як військова структура, з цього часу займає поважне місце у роздумах спеціалістів мистецтва ведення воєн. Було у їх міркуваннях не тільки здивування - "звідки і як це з'явилося", а й бажання перейняти досвід або й скористатися допомогою козаків.

²² Paprockie B. Panosza to jest wystawienie panow i paniat ziem ruskich i podolskich, 1599.
²³ Календар на 1925 рік. - Львів, 1925, С. 17.

Зігріту славою козаків Україну у XVII столітті уже й не називають інакше, як козацькою державою, а народ - "козацькою нацією". Голландський дипломат І.В.Фон Келлер у своїх листах (1677-1679) з Москви до уряду називає наш край "Українським герцогством", де живе козацький народ, вільнолюбивий, який тепер розбудував, зробив красивим своє столичне місто Київ. А славна Січ - стала військовою основою країни, тоді як "запорожські козаки - то окраса козацької нації" (Лист від 18.VI.1679р.)²⁴.

Подібно характеризує Україну, її народ і козаків також німецький історик А.Тилер у книжці про козаків, виданій 1685 року у Единбурзі. "Україна - це край, населений вільнолюбивою нацією козаків... Козаки України дуже люблять свободу і не зносять нічийого ярма"²⁵.

Україна - "козацька держава", Українці - "козацька нація", "запорожці - окраса козацької нації" - це визначення, які трапляються в багатьох тодішніх європейських авторів і не випадково, бо вільнолюбивий дух, республіканські принципи суспільного співжиття, демократизм, військова сила козацтва, що стала на оборону всієї європейської цивілізації - принесли нашому народові заслужену славу і винесли його з небуття та невіданості у ряди, з якими рахуються найбільші державні формування.

Західноєвропейські автори майже без винятку підкреслюють лицарський характер козаків та їх цивілізовані поведінки з іноземцями будь-якої віри й національності. У 1614 році посол німецького цісarı Іхав до московського царя через північні терени України. По дорозі їх зустріли польські конфедерати та жовніри і хотіли пограбувати, але тут нагодилися українські козаки і оборонили посольство та допомогли йому безпечно продовжити свій шлях до Москви. Про цю пригоду посол Яков Генкель фон Доннерсмакр послав до цісarı спеціальну реляцію, у якій окрім події описав і українську мову, та звернув увагу, що нею добре володіє багато державних людей Польщі, зокрема королівський секретар Ганс Гритина²⁶.

Якщо російські царі, зокрема Катерина II, всюди "трубили", що козаки - це розбійники, які не визнають ніяких порядків і цивілізованих правил взаємин співжиття між народами, то, як бачимо, зовсім інше пишуть представники Європи і говорять про козаків не за матеріалами переказів, а на основі зовсім конкретних фактів, свідками яких вони були.

²⁴ Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С.113.

²⁵ Там же, с.113.

²⁶ Січинський Володимир. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С. 63-64.

Відвагу, спритність і військову організованість козаків на морі знали у Європі ще на початку XVII століття. Коли у 1624 році козацькі "чайки" наскочили на Царгород і здобули там перемогу - військові дії спостерігав особисто французький посол до Туреччини і в донесенні своєму королеві тоді ж написав: "Це є річ досі нечувана, і якої не можна собі уявити, не бачачи власними очима"²⁷. Він ствердив "славнозвісну відвагу козацької нації" ще одним фактом, свідком якого був. Вісті про козацькі подвиги пронеслися по всіх країнах Європи і у Франкфурті навіть була надрукована гравюра, як козаки штурмують Трапезунд.

Про козаків і їх лицарську хоробрість говорили і в часи великих воєн в Європі. І були для цього підстави. Коли турки 1683 р. облягли Відень і створилася небезпека усій Європі - на допомогу були покликані разом з польськими військами й козаки, які воювали героїчно і прославили Україну. До цієї слави були додані подвиги бувшого козака - віденця Кульчицького, який прорвався з обложеного міста до союзних військ і встановив з ними зв'язок, що призвело до перемоги над турками. Увесь Відень кричав тоді: "Слава українським козакам". (Детальніше - далі).

На початку XVII століття військова слава, лицарський авторитет козаків настільки підноситься високо, що їх, як досвідчених і відважних воєнних закликають великі європейські країни для допомоги у рішенні конфліктів, що розв'язалися під час довголітніх воєн. Коли в середині XVII ст. Франція шукала підмоги для відвоювання свого порту Дюнкерка від іспанців, вона звернула увагу саме на реальну силу - козаків. Запримітив її французький посол до Польщі граф де Бурже. Ще в серпні 1644 року він написав своїм повелителям - кардиналу Масаріні до Парижу, що "козаки дуже відважні воєводи, прекрасні їздиці, перфектна інфантерія, особливо здібні до захисту фортець". Кардинал відповів, що король буде радий мати справу з козаками, от тільки його турбує їхня схильність до вільностей. (Як бачимо, уже й для французького короля і для кардинала були відомі дві важливі риси козаків - прекрасні воєводи і вільнолюбний народ). Але їх добре єднає розумний полковник Хмельницький.

У листопаді 1644 року Богдан Хмельницький був з старшиною у Варшаві і при цій нагоді французький посол попросив його з ним зустрітися, про що граф Бурже доповів у Парижі: "Цими днями був у Варшаві один з козацької старшини полк. Хмельницький, про якого я мав честь писати Вашій еміненції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, з розумом, гарного виховання, шляхетного походження, сильний в латинській мові. Що стосується служби козаків у Й.В., то, як

війни з турками не буде - Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі"²⁸. І угода була укладена.

Франція просила прискорити прибуття козаків до Парижу і далі на поля боїв. Домовилися, що за кожного озброєного козака Франція виплатить їм по 12 риксталерів, а полковникам - по 120 талерів. Франція повністю брала на себе утримання козацького війська.

І ось у березні 1645 року посол граф де Бурже сповістив Париж: "Уже три дні, як полковник Хмельницький в товаристві старшин Сірка та Солтенка (Золотаренка? - Г.Н.) виїхали в Гданськ, прямуючи до Парижу". Ескадра французьких кораблів підійшла до Гданська, козаки повантажилися з кінями і зброєю і попливли до Франції. Скільки їх було - не знаємо, але французькі документи засвідчують, що штурмували Дюнкерк 2400 козаків. Чи командував ними сам Хмельницький - невідомо, хоч у розмовах з французькими послами пізніших часів він натякав, що сам був у тих місцях. Подорож морем, очевидно, була щасливою, у військових архівах ні про які пригоди не згадується. Можливо частина козаків до Франції їхала тоді також верхи на конях. Що Хмельницький був у Парижі - засвідчують тогочасні документи.

У дорозі до Франції козаки були кілька місяців. Почали вантажитись у Гданську 8 березня 1645 року, коли прибули до Франції - невідомо, можливо у квітні або травні, а 15 жовтня 1645 року вони вже штурмували й захопили порт Дюнкерк. Слава ж про їх військову й загальну організованість і уміння перемагати рознеслася по всій Франції та Європі. Про них писала новостворена французька газета, а головнокомандувач штурму Дюнкерка князь Конде в донесенні королю писав, що він відзначає особливу "відвагу козаків, які дуже добре воювали". Козацька армія, очевидно, сподобалася французам, бо під кінець 1645 року Хмельницький відбув на Україну, а козаки лишилися оберігати Францію. Більше цього, відомий історик, автор згадуваної нами книжки про козаків П'єр Шевальє бере участь у організації на Україні нових частин добровольців, які й прибувають до Франції 1647 року. Формувалися нові полки для поїздки до Франції і в 1648 році, але революційні події на Україні перешкодили їх виїздові.

З тих часів у Європі навечно осіло чимало мужніх посланців славного Запоріжжя.

²⁸Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкерком (1645) // Українська трибуна, 1922, 6 січня.

²⁷Борщак І. Європа і Україна в минулому. С.10

4. Європа про козаків, Січ і Хмельницького

З різних джерел

Європейське відродження XV-XVII століття виявляє зацікавлення і подіями суспільно-політичного життя України, про яку з'являються все частіше писемні розповіді, виринають при цьому імена визначних козацьких ватажків, які були в центрі історичних зрушень. Розповіді подавалися не раз в привабливому, романтичному дусі. Так, незабаром після смерті Івана Підкови про цього козацького героя та кінець його життя уже можна було прочитати багато цікавих деталей. Курляндський герцогський гофрат Л.Міллер, у записках, що були надруковані 1585 року у Лейпцігу ("Повчальні історії або правдивий опис з польської, ліфляндської, московської, шведської та інших історій") розповів Європі як підступно було ув'язнено і скарано козацького ватажка. "Підкова був знаменитою людиною, наділений незвичайною силою. Нову, невживану підкову він міг зламати руками, як якийсь прутик. Цього Підкову прикордонні козаки обрали собі за гетьмана і жорстоко громили турків. Тоді король (на прохання султана) придумав, щоб якісь добрі приятелі Підкови написали до нього листа і запросили його приїхати в умовлене місце або місце для переговорів, і в листі запевнили Підкову, що король обіцяє зберегти за ним його честь і віру. Підкова, як чесний воїн, повірив і поїхав до цих добрих своїх приятелів (не називаю їх зі скромності), котрі йому зараз же і оголосили королівський наказ залишити козаків і їхати до його королівської величності, запевняючи, що і волосок з його голови не впаде..." Підкова повірив цій байці і це коштувало йому життя. Так західноєвропейські автори уже в XVI столітті добирають для своїх записок найдраматичніші героїчні моменти з життя України, а героями цих записок стають найвиразніші постаті діячів козачого війська. Їх за життєвою правдою подають для європейського читача як відважних, вольових, сильних, шляхетних борців за незалежність народу. Безкорисливий, благородний і, особливо цікаво, енергійний, оптимістичний образ воїна, що жартує навіть зі смертю - перейшов і в творчість європейських авторів, що писали про Україну і козаків навіть у віддаленій Англії. Та про це - буде далі.

Звернімо увагу, що навіть у XVI столітті, коли ще козаччина тільки набирала сил, про неї пишуть як про виняткове явище, а про козаків та гетьманів, як про людей незвичайної сили, моральних якостей та благородних поривів.

Напади татар і турків на Україну принесли не тільки багато горя, сліз, нещастя народові, а породили умови для виявлення героїзму при обороні і не тільки вдома, а й далеко за межами рідної землі. Маємо

найкращий доказ - козацтво, народне воїнство, що своєю славою і героїзмом та організованістю у відстоюванні народу і його землі, здивувало світ. Не будемо розповідати про славі сторінки битв на рідній землі, дещо скажемо про героїзм, виявлений козаками й народом, що потрапляли в турецько-татарську неволю. Там вони не тільки плакали, тужили за рідною землею, а й героїчно боролися за волю, за повернення "на тихі води, на ясній зорі". Нескореність зі станом неволі, стійкість, яку виявили Байда Вишневецький, Самійло Кішка та інші, яких народ не забув і оспівав у своїх думах - дивували світ і стали зразком незламності для всіх наступних поколінь українців. Для сусідніх народів це також було незвичайним. Про те, як героїчно боролися за свою волю бранці з України у Європі збереглися численні давні літературні та документальні твори, хоча ми про них мало знаємо й говоримо. Нагадаємо тут тільки окремі факти, що розповідать про героїзм полонених козаків, факти, що зберегла нам європейська історія.

Козаки, які потрапили в полон і були продані на Чорноморських ринках, пізніше потрапляли до рук рабовласників у Туреччині, Греції, на берегах Середземного моря і Півночі Африки - аж до Іспанії або Нідерландів. Де тільки не було наших невольників, яких, між іншим, охоче купували работоргівці: сильні, міцні, от тільки непокірні. У 1677 році до французького посла в Царгороді з'явилися шість українських козаків, які вирвалися з турецького плону, і попросили у посольстві притулку. Замість допомогти звільнитися, їх зробили власністю французького короля і посадили на французьку галеру. З шести козаків один був старшиною, решта рядові воїни. Королівський інтендант в листі до своїх начальників писав про них: "Вони міцні тілом, гарні, хоч не завжди послухні, тому, що звикли до вільного життя" (2 січня 1677)²⁹. Згодом ця галера з українськими козаками, припливла до Марселя і її відвідав капуцин (монах) Анрі де Монбаз. Познайомившись з козаками, він доповів королівському урядовцю Кольбергу: "Сподівання, що Ваша ексцеленція пригадає собі визволення шести русинів з України, яких тримають у Марселі. Вони прийшли добровільно сховатися у королівстві, яке вони вважали за прибіжище для себе. Проте невольники ці утримуються жорстоко й несправедливо як відносно господа Бога, так і Вашого міністерства" (23.IX.1677). Цей капуцин де Монбаз дав дуже цікаву характеристику козакам, яка, певно, відображає і погляди багатьох європейців на українських воїнів XVII століття. "Я розмовляв з ними, вони освічені люди, знають латинську мову, один з них був

старшиною у гетьмана козацького Дорошенка..."³⁰. Звичайно, не всі козаки уміли розмовляти латинською мовою і не всі мали освіту, та коли усіх шістьох полонених у Франції назвали освіченими, то це говорить багато на користь культури України XVII століття. Що сталося потім з цими козаками, чи їх відпустили на Україну - невідомо, але цей факт, як і інші, розповідає, як завзято й усіма способами козаки, потрапивши в полон, змагалися за волю і це були не поодинокі випадки. Ось ще кілька прикладів.

Якщо невольники з сіл України продавалися у багато країн Азії, Африки, Європи і там використовувалися як раби на різних роботах, то сильні, спритні вольові козаки, найчастіше були гребцями на веслах турецьких суден (цивільних і військових), що називалися катаргами, а звідси пішло і каторга - важка рабська праця. Ці судна плавали на Азовському, Чорному, Середземному морях, на них були озброєні турецькі залоги, і невольникам надзвичайно тяжко доводилося щось вчинити, аби звільнитися, тим більше, що кожний невольник був прикутий ланцюгом до весла. Вільно на кораблі могли поруч з турками ходити тільки ті козаки-невільники, які мали довір'я власника чи командира судна, що треба було заслужити покірливістю та відданістю. Ось оця єдина обставина і давала можливість козакам (хоч і не часто) здобути волю. Якщо досвідчений козак завойовував прихильність господаря, турецьких воїнів, його невольники називали зрадником, що "потурчився, побусурманівся заради лакомства нещасного". А герой, нікому нічого не говорячи, виношував план звільнення себе і своїх побратимів. На суші ще було б легше, а от на морі - це фантастичні плани. І все ж вони збувалися, і невольники перемагали та мали щастя навіть повернутися на Україну. Такі факти часто ставали незвичайною вісткою для цілої Європи. Коротенько згадаємо тільки про кілька з них. У 1620 році старшина Марко Якимовський, родом з Бару на Поділлі, потрапив у турецький полон і був невольником на одній з турецьких галер разом з багатьма своїми земляками. Командував галерою Турчин Кассімбек з Олександрії, губернатор Дамієтти і Розетти. Християнських невольників на ній було 220 чоловік. Галера плавала по Чорному морю і була одною з сильніших у турецькому флоті. І ось недалеко від Порти козацький ватажок Якимовський організував повстання невольників, турків перебили, галера втекла до Італії, здалася тамтешнім властям, невольники розповіли про свої страждання й перемогу, а невідомий італійський автор написав про це "Реляцію", що була видана у Римі 1623 року. "Реляція", певно, мала успіх у читачів і її через 5 років перевидали:

²⁹ Борщак І. Франція і Україна // Українська трибуна, 1920, NN112, 187, 188, 203.

³⁰ Борщак І. Франція і Україна // Українська справа, 1922, 14 травня.

"Relatione della conquista fatta della galera..." Roma, 1628. Дійшла вістка про цю подію і до Польщі та на Україну і 1628 року брошуру, перекладену польською мовою, було надруковано в Кракові: "...Короткий опис захоплення галери Олександрійської в Порті і Меттеліні. Діянням і великою відвагою капітана Марка Якимовського, котрий був в'язнем на цій галері, звільнено 220 в'язнів християн. Перекладено з італійської на польську. У Кракові року божого 1628".

Автор цієї "Реляції" описав події не дуже детально, не колоритно, майже протокольно, тому зміст її не будемо переказувати, а дещо детальніше скажемо про іншу подібну італійську брошуру, яка передруковувалася кілька разів і була відома на Україні в рукописних списках.

У другій половині XIX ст. український історик Ю.Целевич знайшов у Львівській бібліотеці ім. Оссолінських рукописну копію "Реляції", виданої в Римі у 1643 році. А ще згодом знайдено ще кілька копій польською мовою та переклад, видрукований у Кракові 1647 року. Повний її заголовок такий: "Реляція, або новини про захоплення царгородської галери під командуванням антипаші Маріола і звільнення невольників християн з України Королівства польського і 70 інших християн різних народів. Також опис великих багатств, що в ній були, поневолення 40 турків, 4 багатих купців жидів і про знищення названого антипаші та інших турків. У Римі видрукована 1647, а тепер польською знову перекладена".

Польською мовою "Реляція" була відома на Західній Україні, очевидно, відразу після її виходу у Римі, потім її переклали й видали 1647 р. у Кракові і, очевидно, з цього видання робилися рукописні копії, яких досі виявлено кілька. Але найважливішим є те, що змістом ця "Реляція" найтісніше пов'язана з історією нашого народу та його творчості. Сюжет "Реляції" став основою для створення думи про Самійла Кішку.

Коротенько розповімо про події, описані в "Реляції". Велика галера, якою командував антипаша Маріола, плавала у Азовському морі, підвозила вантажі до Азова, виконувала різні перевози у Чорному морі, і коли 9 листопада 1642 року вона перебувала за 2 милі від Царгороду, її захопили невольники. А сталося це, як вони самі розповіли, а італієць-автор записав, ось як. Іван Мошкін, очевидно, донський козак, і запорожець Микола (у "Реляції" - Микула) три роки (з 1639 року) виношували план здійснення цієї героїчної, майже надприродної фантастичної акції. Для цього вони увійшли в довір'я турків, зокрема "антипаші" Маріола, допомагали їм притискувати своїх братів, поводитися з ними суворо і жорстоко, за що їх незлюбили і знехавдили

усі невольники. Іван Мошкін мав можливість таємного доступу до пороху, Микула - до харчів. Невеличкими порціями Іван брав порох і передавав його козаку Миколі, а цей ховав його серед мішків з сухарями. Так через три роки, у листопаді 1642 року, вони назбирали пороху близько 40 фунтів і вирішили розпочинати повстання. Дев'ятого листопада 1642 року о 8 годині ночі, коли галера була у відкритому морі, а турецьке військо, якого на кораблі було понад 200 чоловік, спало, розпочалися події.

Організували все Іван Мошкін та Микула, які мали довіру турків і наглядали над невольниками-козаками. Микола (Микула) витягнув 40 фунтів пороху з-під мішків з сухарями, передав його Івану, а сам зайнявся підготовкою невольників до бою: дістав з турецького складу 12 шабель, сокири, луки, стріли, ножі, познімав з людей наручні кайдани, тих, які спали, розбудив і пояснив, що кому робити. Тим часом Іванові драматично невезло: порох вони задумали закласти під поміст, на якому спав Паша з воїнами, підпалити і вибухом знищити основні військові сили. Порох Іван заклав, та коли почав підпалювати, фітіль, щось подібне до шнура, ніяк не горів, а тут турок-вартовий пробудився зі сну, побачив вогонь і на щастя тільки запитав Фіхо, щоб не розбудити пашу:

- Що ти там робиш?

- Хочу запалити табак! - не розгубився Іван. Турок заспокоївся і задрімав. Іван вдруге спробував запалити, але все було вогке і не горіло. Ось-ось мало все провалитися, та тут пішов на ризик італієць Сильвестр: він набрав на кухні горщик палаючого вугілля, замотав його і приніс Іванові. Підпалили... Вибух, величезної сили, стався, загинули турки, які з жаху стрибали у море, почалася паніка, озброєні невольники кинулися до Маріола і його воїнів, у яких викрали перед цим зброю, а тетиви, лук погоріли, стріли нічим було пустити, ... ножі вибух порозкидав, турки були майже обеззброєні, але чинили опір. Маріолу і його воїнів викинули в море, кілька турок устигли спустити шлюпку, але не змогли триматися на воді і всі потонули. Ранені й убиті були й серед невольників, зокрема був ранений і Іван та кілька співучасників повстання. Від вибуху деякі щогли попадали, погоріли вітрила. Коли галера була в руках козаків - відремонтували щогли, зшили 2 вітрил і вирішили йти під турецьким прапором до берегів Італії. На щастя, почався попутний вітер. Ішли до Італії 7 діб з пригодами. Невольники переодяглися в турецький одяг, озброїлися турецькою зброєю і коли траплялися зустрічні турецькі кораблі - сигналізували, що паша спить і не може вийти на палубу. Та один турецький корабель все-таки прив'язався до них, але на ньому було всього 7 воїнів-турків, їх покликали на галеру й перебили... Згодом на

галері в час великої бурі зламалося 17 весел, але на 7 добу галера припливла в Італію до порту Старе Місто (Мессони).

Герої-невільники розповіли місцевим властям про свою дивовижну епопею, віддали їм галеру і всі багатства, що були на ній, і поспішили додому на свої землі, "на тихі води, на яснії зорі". Всього їх було 207 українців (козаків і селян та міщан), 20 росіян і 50 чоловік-невільників інших національностей. Серед них був італієць Сільвестр з Ліворни, який допомагав організовувати повстання і, як гадають, описав подію та видав у Італії "Реляцію" в 1643 році, яка потрапила також до Польщі на українські землі і факти про героїчні події стали відомі нашому народові.

З порту Мессони невольників переправили до Риму, де з ними зустрівся папа, а потім їх відпустили на батьківщину. Ішли пішки через Венецію, Угорщину, Польщу - до Січі. Тут вони зустріли ще живих побратимів, розповідали усім про свої муки й пригоди і якийсь поет використав їхні розповіді, щоб створити знамениту "Думу про Самійла Кішку", сюжет якої повністю співпадає з тим, що ми попереду розповіли.

Чи факт, про який розказано у цій італійській "Реляції" єдиний, а чи були й інші? Козацтво, взагалі полонені з України, потрапивши в неволю, не складали рук, не втрачали надій побачити рідний край. Про їхні повстання тільки на турецьких галерах збереглося у європейській історії десятки згадок. Так, історикам відомо понад 10 таких "Реляцій" як ця, зміст якої переказали. Вони написані італійською, німецькою мовами і були надруковані в різних містах Європи у XVII столітті. Десятки з них не вивчені й не описані, а це ж наша історія. Чи не єдиний дослідник, який конкретно займався "Реляціями" - історик XIX ст. Ю.Целевич. Його єдина робота тепер велика рідкість³¹. У нашій історичній літературі справді багато писалося про те, коли і як захоплювали на Україні невольників, а ось про їхню дальшу долю в Туреччині, Африці, Азії, Європі - ми не маємо і досі будь-яких досліджень. А шкода, велика шкода!

Ще на початку XVI століття у Франції були уже спеціалісти східних мов, зокрема слов'янських. Мабуть першим професором таких мов був (у 1538 р.) Гільом Постеля (G.Pastellys), який тоді у розмовах похвалювався, що може зробити подорож від Франції до Китаю через усі землі, не вдаючись до послуг перекладачів. Він написав тритомну працю "Про турецьку державу"³², у якій подає деякі відомості про Україну, зокрема пише, що з Туреччиною межують московити, червоноруси (українці) і волохи та

³¹Целевич Ю. В пошукуванні історичних джерел до "мартирології й лицарської слави" українського народу // Збірник історичної філологічної секції наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1927.

³²De la Republique des Turks", 1560. Подаю за М.Левченком: "Зпола фольклористики й етнографії. К.-1927, стор. 12. Там же на стор.19 див. портрет Постеля.

угорці. У його ж книзі згадуються і козаки, та стверджується, що на турецькому ринку невольниць багато й українок ("черкаски").

Козаків у XVII столітті вже можна було зустріти у багатьох країнах Європи, аж до Іспанії, у Азії і навіть у Африці. Французький учений і мандрівник П'єро де ля Волле (1582-1652) зустрів козака Степана аж у Персії, довго з ним розмовляв (очевидно латинською мовою), записав від нього деталі про життя і побут козаків, України, що й стало потім вдалним матеріалом для читачів Європи, де козаччина уже сприймалася не лишень як внутрішнє українське явище, а як явище, що набрало світового розголосу й реальності.

І вже тоді, у XVII ст., Європа розуміла, що Україна має повні права на свою незалежність, тому дії козаків і Хмельницького були вповні природні й законні. Згодом, у XIX столітті до цього питання повертається великий французький письменник Проспер Меріме і урочисто проголошує: "щодо мене - то я козак", а прагнення козаків створити свою державу - вважає цілком законними. Хмельницький прагнув її створити, але це тоді було важко і гетьман погоджувався на те, "щоб Україна, хай і в тимчасовій тіні іншої держави, але була незалежною". І він зумів це зробити за винятково важких внутрішніх і зовнішніх обставин життя України. А "коли б він прийшов до влади молодшим"³³ він свої мрії здійснив би, так само державна реальність могла б стати невідворотною, коли б у нього знайшовся такий же мудрий і спритний керівник. А портрет самого Хмельницького, у виконанні Гравера Гундіса тоді поширювався по всій Європі.

Угоду України з Московією Європа майже одностайно сприймала, як тактичний маневр Хмельницького, до якого гетьман мусів вдатися, бо Україна була обезкровлена і не мала сил боротися на всі фронти. Ще одна цікава думка, яку висловлюють друковані джерела Європи XVII ст.: "Львів та інші міста Галичини й Волині, де живуть русини, належать до одної нації з козаками". Це все одне ціле (Д.Авогур).

³³Борщак І. Проспер Меріме про козаків // Українська трибуна, 1922, 10 лютого.

Газетні новини

Коли у Франції з'явилися перші видання газет, на вулицях Парижу, як засвідчують тодішні літературні твори, можна було почути таке: хлопець, який продає газети, кричить: "Новини! Чудові новини! Війна з турками в Угорщині! Справи в Англії! Війна козаків!". Так і викрикували тодішні розповсюджувачі преси - не війна на Україні, а "війна козаків", бо це було всім у Європі зрозуміло - козаки були синонімом України, що не мала своїх єдиних точно визначених кордонів. От і символізували її симпатична всім військова сила - козаки. Як тільки у Європі виникли перші газети - на їх шпальтах заговорили і про подвиги та поразки лицарів України.

Періодична преса, масові газети з'явилися в Європі в кінці XVI століття. Найдавнішою тоді була, очевидно, голландська газета, що виходила в Кьольні, за нею французька (з 1605р.), англійська (з 1620 р.) та інші. Спочатку їхня періодичність була малою, на початку XVII століття були вже й газети щоденні, як, наприклад, у Франції. Тираж їхній був невеликим, їх друкували головню для державної верхівки та людей, пов'язаних з політикою.

Найпопулярнішою у Франції та й у всій Європі першої половини XVII століття стає "Французька газета" ("Gazette de France"), яку заснував (1631 р.) і видавав лікар Теофраст Ренодо. Видання було популярне і престижне. Газету читали усі при королівському дворі, а сам король Людовік XIII час від часу публікував у ній свої опуси. За його взірцем співробітничали в газеті впливові кардинали - Рішельє, Мазаріні, принц Конде та інші державні особи. Газета мала невеликий тираж, коштувала дорого і тому її передплачували переважно придворна знать, багаті парижани, кав'ярні, де їх читали відвідувачі та продавали хлопчак на вулицях міста.

За характером друкованого матеріалу - вона була інформативним виданням, намагалася якомога об'єктивніше розповісти, що робиться у Європі та усьому доступному світі. Інформації про Україну і козаків були також достовірними й об'єктивними. Про них наша історія і досі знає мало, чи не єдиним джерелом є стаття Ілька Борщака, опублікована в дуже рідкому виданні, яким і скористалися ми. Збереглося небагато примірників газет, отже й матеріалів про Україну³⁴.

"Французька газета" виходила спочатку раз, а далі два рази на тиждень.

³⁴Борщак І. Хмельниччина й тодішня французька преса // Українська трибуна (Варшава), 1921, 16, 17 грудня.

Що ж і як було розказано про Україну й козаків у тій, що заснованій першій "Французькій газеті" протягом 40-50 років XVII століття?

Не досить виразними малюнками газета подає ускладнення взаємин козаків з польським урядом уже на початку 1648 року. У січні й лютому 1648 року Богдан Хмельницький вигнав польські королівські залоги за межі Запорізької Січі. Почався антишляхетський рух на Україні. Очевидно, вісті про це дійшли до Парижу і вже за 16 лютого в газеті з'являється коротеньке повідомлення, що "на Україні не все спокійно", що у зв'язку з цим приведено в рух польські гарнізони. Замітка була звичайна, буденна, ніхто й не підозрівав, що з цієї іскри розгориться такий великий вогонь і з такими трагічними наслідками для Польщі. Зауважимо, що у всіх випадках французька газета користується тільки терміном Україна і українські або запорозькі козаки і тільки у XVIII столітті, як зауважив Ілько Борщак, двічі було вжито назву Малоросія - за панування цариці Катерини II. Що ж до Росії - то її послідовно іменують Московія, як і в друкованих виданнях усіх європейських народів.

Франція і її газета на Україну дивилася очима політиків, що турбувалися взаєминами Туреччини і Європи. Та ось як грім ударив 1648 рік - в центрі якого стала Польща і Україна. Інформації про події розповсюджувалися досить швидко. Польське військо було розгромлене у першій битві під Жовтими водами 6 травня 1648 року, а вже 20 травня "Французька газета" подала інформацію з Гданська, у якій (певно прихильником Польщі), розповідалося, що "лукавство і хитрощі козаків" призвели до перемоги, але за допомогою невинних Україні татар. Поразка Польщі була такою несподіванкою для всієї Європи, що інтерпретатори шукали пояснення у діях будь-яких побічних сил, в даному випадку і в присутності на Україні татар. Та то була тільки лукава облуда. Усім було ясно, що козацтво виросло в таку силу, що може успішно змагатися з могутньою на той час Польщею. Європі і Франції не вірилося, вістка про Жовті Води розповсюджувалася як якесь диво, дехто навіть мав сумніви, чи справді козацтво й Україна здатні на великі подвиги. А з Придніпров'я вісток не було. Та ось газета за 28 липня 1648 року дає нову інформацію і вже не говориться в ній ні про "хитрощі", ні про "лукавство" козаків, ні про татар, а про "баталію" під Корсунем, яку характеризується як "блискучу перемогу, наслідком якої козаки захопили в полон двох польських гетьманів" (Потоцького і Калиновського). Автором цієї інформації був уже якийсь не польський симпатик, можливо, що хтось із французів, які перебували у Польщі, або український студент у Парижі.

З цього моменту (Корсунської битви) вся Європа говорить про козаків і гетьмана Хмельницького як про могутню організовану силу, здатну протидіяти величчю будь-якої держави, а рух козаків чи не вперше в історії називають національно-визвольним. Інформуючи французьких читачів про універсали Хмельницького до народу з закликом повстати проти іноземних гнобителів, газета запевняє, що селяни пішли за своїм вождем тому, що "шляхта дійсно завдавала населенню України великих мук".

Козацька сила зростала майже легендарно, і це відбилося і на характері матеріалів, публікованих у "Французькій газеті". Коли якийсь автор (поляк? француз? українець?) описує битву під Константиновом (газета за 14 листопада 1648 р.), то говорить, що польська армія була розгромлена не козацькою силою (180000 воїнів) і не її хоробрістю, а тому, що польська армія перелякалася козацького духу і почала тікати на чолі з своїм ватажком Заславським. Якщо цей матеріал написав якийсь польський шляхтич, то це значить, що в польському таборі уже критично ставилися до співвідношення шляхетського і козацького війська і їх бойових можливостей. Між іншим газета повідомляє, що козаки у цій битві захопили 18000 возів з великими запасами золота і срібла", та висловила здивування, чому шляхта возить з собою такі великі скарби.

Військові події під Жовтими водами й Корсунем не визначали остаточного падіння Речі Посполитої, вони здивили її, як також і всю Україну. Воєнна конфронтація загострюється і в подальших випусках "Французької газети", в центрі уваги стають взаємини України з шляхетською Польщею. Європа на реальні обставини на землях Придніпров'я і Вісли дивилася тепер не так однозначно, виникали навіть питання, хто в цій боротьбі впаде - Польща чи Україна, яка виборює свої права повної незалежності. Газета 10 грудня 1648 р. у матеріалах про Україну інформує: "Нам пишуть, що Хмельницький, козацький гетьман, вимагає від Польщі повернення козацьких вільностей і привілеїв, як світських, так і духовних"³⁵. Козаки заявляють, що суперечки можуть бути вирішені тільки зброєю. Взагалі, в інформаціях, що друкувалися в Парижі, читач став відчувати, що розгубленість перейшла до польської шляхти, а впевненість до козаків. Польща не хоче поступатися, і козаки захоплюють від них міста й фортеці. "Газета французька" від 18 травня 1649 року уже в одній із статей ці настрої передає таким сенсаційним повідомленням: "Козаки вже біля Константинова, щоби увійти в Польщу". А 29 червня ця ж газета інформує, що "козацький гетьман перейшов Дніпро, щобто Бористен і прямує до Львова". До козацького гетьмана

приїжджають послы з усіх країн - інформує газета, і прагнуть підписати з ним союз.

А коли Хмельницький повернувся з Заходу до Києва - газета здивовано вигукнула: "Сам Бог допоміг королеві". Адже ситуація була така, що Польща могла бути розгромленою. І це між іншим турбувало не лишень Польщу, а й Москву.

Тепер з сторінок газети не сходять питання, що буде далі з Польщею? "Україна в огні", а "Польща в жахливому стані". Паніка охопила всю Річ Посполиту, країна збирається організовувати евакуацію в глиб своїх територій, "королева і всі вельможні готуються залишити Варшаву", бо не бачать можливості безпеки від козаків і Хмельницького. Заспокоїлися тільки тоді, як стало відомо, що Хмельницький повернувся до Дніпра і в грудні урочисто в'їхав до Києва. (Вся Європа дивувалася, чому Хмельницький не розгромив Польщу зовсім?). Про цю подію газета детально розповіла 4 березня 1649 р., згадавши при цьому, що до керівника української держави прибуло багато послів - султана турецького, молдавського господаря, трансільванського князя Ракочі та ін. Ось як вплинули військові перемоги козаків на дипломатію Європи.

У подальших числах "Французької газети" досить регулярно друкуються матеріали про козаків, їх походи і успіхи армії Богдана Хмельницького. При чому, як правило, Франція про події на Україні довідувалася в більшості випадків за 15-20 днів. Відомо, що на початку серпня сталася битва козаків з польським військом під Зборовом, козацька армія розгромила шляхту, наслідком чого було підписано вигідний для України Зборівський трактат. А 17 серпня майже вся "Французька газета" була присвячена цій події, а Зборівський трактат та інші матеріали було надруковано в додатку, що мав назву "Надзвичайні новини". Матеріал друкувався досить точно і без будь-яких викривлених коментарів, а це значить, що Європа, зокрема Франція, остаточно переконалася в реальній силі козацької України і визначала можливе нове місце в політичному житті Східної Європи. Створилася політична й військова реальність, яку важко було заперечувати. Було таке враження, що Європа не знала, як оцінити новостворену ситуацію. - І звідки все це? - питали. А газета якось навіть здивовано відповіла: - Ось що наробила одна особа! Хоч насправді все залежало не тільки від одної особи - Хмельницького. Він зумів підняти й організувати народ, а це вже сила велика, якої особливо боялася агресивна Польща. Після Зборова на Заході, у Франції зменшуються інформації про успіхи козаків. Очевидно, вплив Варшави.

³⁵Боршак І. Українські справи 1649 року //Літопис (Берлін), 1923, 9 лютого.

Та ось "Французька газета" знову заговорила і про Україну, і про козаків, і про становище Польщі. У червні 1651 року козаки потерпіли поразку від польського війська під Берестечком і 1 серпня газета в додатку друкує велику інформацію про це, але явно організовану королівським двором у Варшаві. Висновок поданої інформації - бравурний, радісний: "Козаки зовсім роздушені... гетьман Хмельницький зник невідомо куди, навіть слід по ньому пропав. Козаки ж билися дуже відважно". Це, очевидно, щоб підкреслити, яку силу й уміння виявили польсько-шляхетські війська.

Але й козаки, й Хмельницький, та й Україна не роздушені й не зникли Бог знає куди, а лишаються реальністю, і про неї французька газета мусила друкувати матеріали й далі. На її шпальтах висвітлюються досить детально питання Білоцерківської угоди 1651 року, взаємин України з Кримськими татарами, про похід козаків на Молдавію 1653 року і смерть Тимоша Хмельницького. А ось про Переяславську угоду 1654 року України з Московією "Французька газета" за 1 травня (через 4 місяці після події) надрукувала всього кілька рядків: "нам пишуть з Гамбургу, що козаки вклали договір протекції з великим князем московським"³⁶. Як пояснити це - не знаємо. Чи Європа боялася, що це змінить політичний клімат у Східній Європі, а чи дивилася на цей крок Хмельницького як на дипломатичний тимчасовий хід для зміцнення свого становища.

Надалі Європа, знаючи, що спілка України з Московією вимушена - з особливою увагою слідкує, як складається політичне життя на Україні. Уже 12 лютого 1656 року газета повідомляє про "тріщини" між Московією і Україною: "Великий князь Московський робить все можливе, щоб утримати Хмельницького в союзі з собою, він запевняє козаків, що без допомоги Москви загибель козаків неминуча". Цікаво, що така формула в різних модерних висловах дійшла аж до наших днів: Україна без Москви загине!

Тим часом політичні діячі Франції та інших держав знали про справжній стан суспільно-політичного життя на Україні, роль Москви і про це газети не замовчували. У березні 1656 року вони пишуть, що "усі фортеці на Україні в руках у москалів" і цим дуже незадоволений Богдан Хмельницький. Він побачив, до чого і куди привела протекція Москви. І тут же газета подає, яких іще утисків зазнають козаки на Україні. "Непорозуміння між козаками й московитами збільшується", тому газета повідомляє, що Хмельницький уже підписав трактат "козаків з шведським королем Карлом Густавом". Європа співчувала Україні, і чи то виходячи з

логіки обставин, чи інтуїтивно звертала очі на шведсько-українські зв'язки.

А противники Хмельницького все висловлювали свою лютість до вождя пробудженого народу і все чекали його смерті. Їм нетерпілося, і з Варшави до Парижу летять фальшиві листи, що Хмельницький помер. Цю звістку надрукувала газета 4 січня 1657 року, але через кілька днів з Гданська або Гамбурга знову хтось пустив нову чутку про смерть вождя України і так було шість разів, і газета кожного разу писала: "на щастя це неправда". А коли Хмельницький справді помер, газета 6 жовтня 1657 року написала: "Богдан Хмельницький, який протягом 10 років займав серед подій таке визначне місце, помер". Це було уже реально і в сьомий раз не довелося спростовувати, але зате писали про його відвагу, мудрість і освіченість та пророкували по-різному долю України.

Звідки, хто і якими шляхами так оперативно, як на ті часи, інформував французьку пресу про дії козаків і Хмельницького на Україні? Авторами їх були різні люди: дипломати, військові, політики, подорожні, студенти, придворні польського короля і козацькі старшини. Залежно від автора складався і політичний характер інформації. Матеріали про польсько-українські взаємини йшли переважно з Європи - Варшави, Гданська, Гамбурга та інших міст. Коли йшлося про взаємини України з турками й татарами - інформації надходили здебільшого з Туреччини, Італії, а іноді й Голландії. Але загально слід сказати, що козацтво, Україна, особливо за часів Богдана Хмельницького, привернули пильну увагу всієї Європи і то в першу чергу своєю військовою силою та самостійною державною політикою. Цікаво, що всі французькі видання цих і наступних часів іменують нас тільки - Україна, а Росію - Московія.

Повстання українського народу і створення козацької держави 1648 року під проводом Богдана Хмельницького сколихнуло всю Європу і знайшло відображення не тільки у новоствореній французькій пресі, а і в англійській та італійській. Про події 1648-1654 років подавала різного змісту інформації і "Лондонська газета" ("The London Gazette"). У ті часи (за часів Кромвеля) навіть зав'язуються дипломатичні зв'язки між Англією та козацькою Україною.

Літератори тоді найбільше розповідали про взаємини козаків та польської шляхти і жахи насильства, пережиті Україною перед Хмельницьким. Томас Серрей був свідком, як шляхта садила на палі повстанців і подав свій натуральний опис жаків і нелюдських страждань. "Перед самою моєю появою посадили на палю одного старшого вже чоловіка. Несчасну людину спочатку посадили, на думку тих, хто карав,

³⁶Борщак І. Хмельниччина і тодішня французька преса // Українська трибуна, 1921, 16 грудня.

не зовсім вдало. Страчуваного зняли, для того, щоб досконаліше справитися з ділом"³⁷. Звичайно, що такі описи очевидців реальностей викликали у англійського читача тільки симпатії і прихильність до козаків і всього народу України.

Пишуть про Україну новостворені на Заході газети та журнали XVIII століття і після падіння гетьмана Мазепи. Велике потрясіння для України, козацтва і всього народу сколихнуло свідомість і в Європі. Привертає увагу світу головне питання - як почуває себе Україна, козаки, увесь народ після битви 1709 р. під Полтавою та як складаються тепер політичні й культурні взаємини України та Росії. Цікавляться дипломати й політики, яких бентежить зміцнення Північного колоса за рахунок козацької держави. У "Записках по дорозі з Петербургу до Криму 1771 року", що були надруковані в Геттінгемському "Журналі науки й літератури" один англієць писав: "Цілий народ з приємністю згадує часи, коли Україна була самостійна та з обуренням відноситься до спроб теперішньої влади, спрямованих на обмеження його давніх вольностей"³⁸.

До таких висновків англійський автор міг прийти, на наш погляд, не в наслідок спілкування з мешканцями Петербургу, а з народом України, через яку їхав, з козаками та їх старшинами. Так преса Європи інформувала світ про становище і настрої козаків і ще не зруйнованої Січі. Інформувала більш-менш об'єктивно.

Козаки у поемах і драмах

³⁷Руденко Т. Слава України // М., 1944, С.20.

³⁸Сізинський В. Чужинці про Україну. С.140.

Під кінець XVI на початку XVII століття ім'я козака стає широко відомим у Європі, його образ стає своєрідним символом волі України, персоніфікацією її волелюбності і захисника своєї землі та бар'єром Європи проти диких орд.

Таке розуміння знайшло свій відбиток у творчості європейських літераторів, художніх і публіцистичних виданнях і навіть у малюнках. У 1650 році в Голландії було видруковано окремим виданням гравюру під незвичним заголовком: "Чужоземно-європейські, а також французько-голландські державні збори", на якій автором в різних символічних фігурах і образах вирізьбив європейські держави, щоб розкрити їх ставлення до загарбницької Туреччини. Тут є Іспанія, Англія, Швеція, Німеччина, Польща, Московія і Україна (N9). Її символізує постать козака, над яким написано: "Моє серце в грудях розірветься", а в підтекстовці надруковано вірша голландською мовою, підрядковий зміст якого такий:

- Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися
З великою ненавистю гострить свою шаблю заною
Україна дрижить, гримить (Die Ukraine ziltemd bebt)³⁹.

Тоді уже образ українського козака входить у історичну літературну і публіцистичну творчість народів Європи - і головню як уособлення волелюбства і завзятої боротьби з Турецькою імперією.

Ще на початку XVII століття, за кілька десятиліть до виступів Б.Хмельницького, європейські дипломати відзначали успіхи козаків у боротьбі з ворожими царствами. Вони були ніби першими літописцями козацької слави. Шведський посол до Москви П.Петерсон у 1608 р. написав шведською мовою історію воєн в Московщині, і ствердив, що претендент на престол Дмитрій захопив столицю Москву тільки завдяки допомозі українських козаків, серед яких багато було спритних полководців⁴⁰.

Мемуарна література, записки дипломатів і посольств стали першими писаними джерелами, до яких зверталися не тільки читачі, а й літератори - поети, драматурги, які першими створювали образи козаків у європейському письменстві. Тільки згодом до цих джерел долучилися монографічні історичні праці про Січ і козаків. Звичайно, що в цьому процесі освоєння "поетичної України" не були виключені й особисті контакти, як це було у француза Сент-Амана.

Якщо українськими козаками спочатку в Європі захоплюються державні діячі, дипломати, політики, військові спеціалісти, то згодом, на

початку XVII століття, вони стають предметом зображення поетів і то не останніх рядів у літературі. Одним з перших був визначний французький поет, член французької академії першого складу Сент-Аман (1594-1660). У своїх лицарських ідиліях він перший подав "козаків предметом поетичних образів, набутком художньої літератури"⁴¹. Народився Сент-Аман в Руані, був, очевидно, знайомий з своїм сучасником і земляком Бопланом, був на військовій та дипломатичній службі, як і його батько та родичі. Відомим поетом приїхав до Польщі разом з свитою княжни Марії Луїзи Гонзаг, що стала дружиною короля Владислава IV, а коли він помер, - одружилася з його братом королем Яном Казиміром. На Україні тоді піднеслися, як військова сила, козаки, Польща від них тремтіла, в королівському середовищі їх називали варварами, порівнювали з татарами. Природньо, що французький поет і академік спочатку також неприхильно ставиться до козаків, а далі - пише про них як про романтичних героїв, лицарів волі. Його захоплює "енергія козаків, їхня відвага, військове мистецтво, освіченість старшин" і т.д.

У своїх героїчних ідиліях Сент-Аман наперекір Варшаві вславив подвиги козаків, і цим ще одна частка письменства прославила українських воїнів. Згодом він напише про всіх українців: "Ця нація настільки дивна й цікава, що не можна, будучи в Польщі, промовчати про Україну"⁴². Його вірші й стали одним з перших голосів, що розповіли, як лунко відбиваються в Європі козацькі подвиги.

Віршами Сент-Амана про козаків захоплювалися поети пізніших часів. Проспер Меріме про них писав: "Не дивлячись на 200 років, які відділяють нас від Сент-Амана, його вірші про козаків такі ж світлі і гарні, ніби написані сьогодні". І, звичайно, що справа була не тільки у досконалості віршів, а і в тому, про що в них ішлося. Не всі воїни народів світу були предметом хвали й захоплення, а от козаки користувалися симпатіями і не тільки у французьких поетів, а і в своїх супротивників - поляків, у далеких англійських носіїв класичного вірша чи навіть у поляків, у далеких англійських носіїв класичного вірша чи навіть у стародавніх мурах римських земель. Справді - не всякому воїнові на це щастить, адже воїн все-таки має справу зі зброєю і боями, не всі до нього ставляться прихильно. А тут: козак - стає героєм європейської поезії!

Образи українських козаків у англійській літературі відомі ще в XVII столітті. Одним з перших зобразив їх як войовничих і веселих людей відомий англійський поет-сатирик Семюель Бетлер (1612-1680) у бурлескній poemі "Хюдібрас". Це не є твір про козаків, у ньому, як і в

³⁹Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, с. 85.

⁴⁰Січинський Володимир. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, с. 63.

⁴¹Олексій М.П. Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVIIв. //Ювілейна збірка напояшу академіка Д.І.Багалія. - К., 1927, С.618.

⁴²Борщак І. Французький академік XVII ст. про Україну і козаків. //Українська праця. 1922, 18 червня.

“Дон Кіхоті” висміяно комічне в тодішньому англійському суспільстві, однак автор проводить свого персонажа і через середовище козаків, войовничих і дотепних людей, щоб з ними повеселитися. Бурлескна поема “Хюдібрас” стилем і настроєм нагадує українську поему “Енеїда” І.Котляревського. До речі, в Англії вона набула такої ж популярності, як і твір про Енея на Україні, як Котляревського поема названа за ім'ям головного героя Хюдібраса. Семюеля Бетлера також наслідували англійські поети, створивши в письменстві напрямок, що залишив сліди і в літературі наступних віків.

Семюель Бетлер, син англійського фермера, закінчив Кембріджський університет, працював канцеляристом у суді, поему “Хюдібрас” написав по частинах: I-1663, II- 1664, III- 1678. Для нас найцікавіше - звідки він довідався про войовничий і жартівливий характер козаків, у середовищі яких вводить свого героя? Чи не зустрічався він у Кембріджському університеті з студентами з України? Але правдоподібніше буде, що він читав літературу про козаків англійською або французькою мовою. Та найважливіше - він схопив риси їхнього духу - войовничість і схильність до жарту, на чому акцентував у поемі.

У XVII столітті відгомін лицарства українських козаків у Європі іде так далеко, що вони стають героями драматичних творів, про їхні подвиги говорять мешканці міст, а їхня слава привертає увагу світу і до України. Ми вже згадували, що героїзм козаків оспівав французький поет-академік XVII ст. Сент-Аман, а в одній з своїх п'єс він же розповів, як хлопчики в Парижі в XVII столітті, розповсюджуючи тільки-но надруковані номери газети, сповіщають найбільшу сенсаційну новину - про перемогу козаків. Було це характерним не тільки для французької літератури й театру. У одній італійській комедії “Колміліана” (1639) є такий епізод, який нагадує сценку у нашому “Запорожці за Дунаєм”. Чоловік вечером повертається додому (очевидно, трохи випивши), а дружина, як годиться, допикає йому, що він не тримається дому, ходить Бог знає де і займається Бог знає чим. На це чоловік дуже поважно відповідає дружині, що вона його не розуміє і взагалі відстала, тобто не в “курсі справ”. У кав'ярні не напиваємось, “у кав'ярні цікаво сидіти і читати часописи... З них багато чого довідуєшся... Ось ти нічого не знаєш, а я знаю про війну в Німеччині, про папу, про облогу Флоренції, про Угорщину, про Польщу, про Україну - країну козаків”. Напевно і в Італії козацька слава уже тоді була такою, що про неї говорили і в кав'ярнях, за келихом пива, згадували “країну козаків”.

Козаки, козаччина, Хмельницький, Мазепа, взагалі Україна в Європі стають популярним матеріалом для істориків і літераторів. Навіть такі,

здавалося б далекі від повсякденності й сучасності діячі, як письменники французького псевдокласицизму, захоплюються героїкою подій на Україні, бойовою славою козаків. Відомий лідер і засновник французького класицизму Жан Расін (1639-1699) також хотів написати книгу про Україну та козаків і все життя збирав для цього матеріали, так і не оформивши їх у одне ціле. Для цього він старанно комплектував у своїй бібліотеці книжки про Україну й козаків - Боплана, Шевальє, Федро, Пасторія, періодичні видання, а також рукописи. Виписки й ескізи своєї праці Расін об'єднав у групу “Матеріали для історії революції на Україні”. Наскільки письменник освоїв зібраний матеріал і що встиг написати - на жаль невідомо, оскільки архів письменника згорів, а те, що залишилося, опублікував уже син, але як уцілілі уривки. Але й з них можна зрозуміти, що Расін козаччину оцінював як соціальний і національний рух демократичного характеру. “Козаки розпочали повстання в 1648 році, перед смертю Владислава IV, який планував розпочати війну з татарами. Народ український повстав тому, що польська шляхта його жорстоко катувала”.

Козацтво і Україна були предметом зацікавлення навіть відомої французької фаворитки Маркізи Помпадур. У її бібліотеці збереглися десятки книжок про Україну, зокрема Боплана, Шевальє, Вольтера та інших.

Ми уже згадували, що про подвиги козаків часами говорила вся Європа. Козак став перідким героєм європейських авторів. У 1691 році якийсь Фреймунд (псевдонім) видав у Данцігу (Гданську) брошуру “Московский Орфей...”, у якій німецькі, італійські, угорські та інші політичні діячі ведуть дискусійну розмову про Московію і Петра I. Серед них чільне місце займає український козак, який критично висловлюється про царя як великого тирана. У його речах найбільше переконливих аргументів щодо насильств Петра I. Він розкриває страхи взаємин України і Росії і місце у цих взаєминах козацтва.

Окрім книжок, брошур, були навіть листівки про силу й військову діяльність козаків, зокрема одною з перших листівок-летючок було надруковано німецькою мовою у Відні знамените “Листування запорожців з турецьким султаном”. Європа часто мала нагоду знайомитися з козаками безпосередньо на своїй землі. Так козаки допомагали французам у боях під Дюнкерком, бували і в інших країнах, а 1683 р. допомогли врятувати Відень і цілу Європу від навали Оттоманської імперії. “Листування запорожців з турецьким султаном” є першим українським літературним твором, що його у XVII столітті було перекладено німецькою мовою.

Тут подамо коротенькі роз'яснення, коли і як це сталося. Скориставшись внутрішніми політичними ускладненнями Австрії (заворушення угорських феодалів), Туреччина оголосила 1683 року похід на Відень. Вишколена 300-тисячна армія на чолі з візиром Кара Мустафою в липні 1683 року розгромила австрійські війська і наблизилася до столиці. Загроза Відню стала такою реальною, що австрійський імператор Леопольд та його придворні змушені були втікати зі своїх резиденцій, а невеликий гарнізон міста (10 тисяч вояків) опинився в безпорадному становищі. Комендантом міста стає граф Штаремберг, який звернувся до населення з закликом бути мужнім і стійким та чекати, доки прийдуть на допомогу союзні війська. Але паніку зупинити було неможливо, за два дні з міста виїхало 60 тисяч мешканців, постала загроза, що нікому буде боронити столицю. Щоб зупинити паніку - комендант наказав регулярним військам парадно пройти містом. Мешканці дещо заспокоїлися, почали формувати загони самооборони. Міщани виставили 2400 чоловік, університет - 700, сяк-так залогую збільшили до 24000 чоловік, стягнули 200 гармат, укріпили вали й вежі. Але ж турки мали 300 тисячну армію і понад 300 гармат.

Місто потерпало. З міських валів 12 липня 1683 р. уже було видно пожежі навколо столиці, а 14 липня під містом з'явилася турецька кіннота і поставила намети. Кільце облоги міста замкнулося. Почався гарматний обстріл міста, турки оволоділи двома баштами, рвалися через стіни до міста. Підмоги союзних військ не було... Не вистачало харчів, почалися хвороби, пошесті.

І тоді оборонці міста вирішили якось зв'язатися з регулярними союзними військами, повідомити їх про велику біду і прискорити похід до Відня. Але хто і як прорветься через військове суцільне кільце турків? Для військової групи це було неможливим, треба було прориватися одному-двом чоловікам. Але кому?

І тоді згадали, що серед ополченців є козак з України Кульчицький, який був у полоні у турків, добре вивчив мову, звичаї і може ввести в оману нападників. Граф закликав і запропонував йому прорватися до своїх та попросити прискорити рух армії до Відня. Кульчицький спочатку вагався, та коли довідався, що серед союзних військ є й козаки на чолі з Апостолом та іншими полковниками, погодився: - Свої, а турки пліюндрують і рідну Україну! ...

Козак Кульчицький (родом з Самбірщини, Львівської області) попросив послати з ним ще серба Михайловича, який також був у Туреччині і вивчив там мову й звичаї. Кульчицькому дали паспорт турецького купця, який постачає продуктами армію, а Михайлович був

приписаний як його управитель. Відповідно по-турецьки одяглися і рушили в смертельно небезпечну путь.

Вночі 13 серпня 1683 року вони (за дощової погоди) потай вийшли з міста Відня і через 2 дні, після багатьох гостро небезпечних пригод (турки кілька разів затримували їх, але козацька хитрість виручала), вийшли з турецького кільця і прибули до австрійських і союзних військ, серед яких були й козаки.

Командування прискорило рух армії, а найважливіше - були усталені сигнали вогнями й димом, що означали - хто, як і що має робити.

За два дні козак Кульчицький тією ж дорогою, також з небезпечними пригодами повернувся до Відня. Усе, що було з ним і Михайловичем, він описав у брошурі "Розповідь очевидця, який у турецькому одязі перейшов через ворожий табір і, повернувшись назад, перший приніс звістку". Брошура була видана у Відні 1684 року.

Козака Кульчицького вітав, на руках носив увесь Відень і кричав: "Хай живуть героїчні козаки!"

Союзні війська і козаки поспішали, 11 вересня 1683 року вони були уже недалеко Відня, світовими сигналами домовилися про спільні дії і коли турецька армія 12 вересня пішла в атаку - союзні війська діяли сплановано, ліве крило турецького війська, проти якого билися козаки, заломилося, турки занервували, почався розлад, а за якийсь час - втеча, поразка.

Кульчицький у Відні став найпопулярнішим героєм, а одночасно й українські козаки. Не знаємо хто, але видав тоді окремою листівкою "Листування запорожців з турецьким султаном" німецькою мовою і розповсюджував у війську серед солдат. Отже козацьке пародійне "Листування" брало участь 1683 року у боях з турками під Віднем, воно разом з козацтвом у союзі з іншими арміями рятувало Європу від нападу Оттоманської імперії.

Коли Кульчицького запитали, що він хоче за свої героїчні подвиги - він відповів: - Нічого, хіба оті мішки з кавою в турецькому обозі, які нікому непотрібні!"

Тоді ж він заснував у Відні першу кав'ярню, приміщення обладнав під українську хату, а відвідувачів (до нього йшли графи, віденська знать) закликав:

-Заходьте, серденько!

Умер він від сухот 19 лютого 1692 року.

Австрія, населення Відня й досі пам'ятають і шанують козака Кульчицького. Вулиця, на якій він жив, і тепер носить його ім'я, а на наріжному будинку її віденці встановили бронзову фігуру Кульчицького -

в турецьких широких штаних і козацькими вусами. Отже козацька слава
 творилася не тільки на Україні, над Дніпром, а й у містах на землях
 середньовічної Європи. І всюди вони несли з собою лицарство, хоробрість,
 безкорисливість, славилися оборонцями волі й людяності. Ніхто й тіде
 тоді не говорив про їх варварство, неорганізованість, навпаки,
 підкреслювали загальну і поодинокую їхню культуру. Кульчицький
 написав цікаві мемуари про свій подвиг, чи не варто було б їх видати
 українською мовою?

“ОЧИМА ВЛАСНИМИ”

Деякі західноєвропейські автори писали про Січ, козаків та Україну, користуючись уже відомими писаними джерелами, або й розповідями очевидців. Іноді komponували свої "Записки" на основі прочитаного і побаченого під час відвідин Польщі чи Росії.

Але було багато й таких, що побували на Україні в центрі козацького військового життя - на Січі - то як дипломати, то як гості або як мандрівники до інших країн. Не всякому щастило зустрітись з найвищою козацькою старшиною, а коли й доводилося, то від таких зустрічей лишалося у них багато несподіваних вражень, що ставали основою їхніх писаних спогадів. Найцікавіші "записки" залишили дипломати, послы. До одних із перших спостережливих дипломатів належить Еріх Лясота (нар. бл. 1550, помер 1616 р.), який був послом німецького цесаря Рудольфа II до козаків на Січ. На Запоріжжі в Базавлуцькій Січі, недалеко від Нікополя, Лясота пробув влітку 1594 року один місяць і полишив про це свої спогади, які друкувалися багатьма мовами⁴³, а в українському перекладі з'явилися тільки 1984 року, в журналі "Жовтень", N10.

Цікаво, що у записках Е.Лясоти подаються детальні описи, куди і як їхало його посольство, отже з них можна скласти уяву, якими шляхами вела зносини Європа зі Сходом і Україною та як виглядали населені пункти і міста, через які переїжджали посольства і мандрівники. До Січі з Німеччини Е.Лясота проїхав через Прагу, Кошиці, Яслиська та Сяпюк, Львів, Броди, Почаїв, Вишневець, Пилява, Погребище, Трипілля. А 17 червня 1594 року він прибув до Києва, пробув тут три дні, далі Дніпром поплив до Січі, що була тоді на острові Базавлуці, куди прибув 9 червня. Отже вся подорож від Києва до козацького центру зайняла близько 15 днів. Для тих часів це нормально. У гирлі річки Псьол Лясота зустрівся з московським послом Василем Никифоровичем, який теж їхав з дипломатичною місією до запорожців. Отож в Січі іноземні послы не були рідкістю.

У записках Лясоти подано багато цінних відомостей про політичне, військове, економічне, культурне життя козаків і всієї України, та оскільки мемуари українською мовою опубліковані недавно, ми до них і відсилаємо читачів, а тут згадаємо тільки дещо з найважливішого з нотаток спостережливого дипломата.

На Січі були попереджені, що їде німецьке посольство з Німеччини і озброєні козаки й старшини, як і годиться, з почестями зустріли гостей

як німецьких, так і московських. Під час зустрічей з гетьманом було обговорено всі умови спільних військових дій проти агресивної турецької імперії, причому, як пишуть тепер, переговори проходили в дружній товариській атмосфері та взаємному довірі. Козаки погодилися дати німецькому цесареві військову допомогу. Тож були часи, коли Німеччина зверталася до України за допомогою і одержувала її. Лясота, як і тодішня Німеччина та й інші країни, трактували козацьку Україну як солідну, міцну силу, "на яку оглядається і ціла Польща", яка в ті часи вважалася одною з могутніх держав.

Запорожці та їхня твердиня приємно вразили Лясоту своєю організованістю та діловою рішучістю і мужністю людей. Вони всі, пише Лясота, "хоробрі, ділові, з молодих років навчені військової справи" і особливо вразило європейця, що їхні військові знання й вміння - універсальні, - вони добрі піхотинці й кавалеристи, кожен з них володіє шаблею і вміє влучно стріляти з гармати так, що у них не потрібно наймати і утримувати спеціальних гармашів. Німецького посла здивувало й те, що на Січі він бачив багато гармат.

Думаємо, що це об'єктивна характеристика військової моці Запорізької Січі другої половини XVI століття.

Про українців і козаків у Англії писали ще у XVI столітті. Як один з найперших таких документів назвемо книгу Джельса Флетчера "Про Московську державу або способи управління російського царя", видану в Лондоні 1591 року. Автор її - доктор юридичних наук, у 1588 році був послом у Москві, і тоді зібрав відомості не тільки про московський народ, а й про сусідні, зокрема український. Якими джерелами він послуговувався - невідомо, можливо, що написаними авторами інших країн, а цілком можливо, що й своїми безпосередніми спостереженнями. Враження від козацької нації - українців у нього дуже приємні, а в судженнях чується до них велика прихильність. Українці "дуже гарні собою і шляхетні в поведінці, деякі з них підвладні польському королю і належать до християнської віри". Характеристика Д.Флетчера не розходиться з тим, що тоді говорили про українську націю італійські, французькі, німецькі та інші автори. Козацтво тоді ще тільки здобувало європейську славу. Але про народ, який його породив, уже давно говорилося як про культурний і шляхетний.

На початку XVII століття в Англії уже були досить точні відомості про українських козаків і їх військову силу. Відомості про них надходили як з Польщі, України, так і з країн Близького Сходу, та особливо з Туреччини. У 1620-1626 рр. англійський посол з Цареграду Т.Рой

⁴³Лясота Е. Путевые записки Эриха Лясоты. - Одесса, 1873.

надсилає до Англії цілий цикл листів, в яких передає відомості про козаків, їх військовий устрій, порядки на Січі й взаємини з народом.

Зазначимо, що у XVII столітті, коли сила і слава козацтва в Європі набуває найбільшого злету, Англія, дипломати і мандрівники якої бували на Україні рідко, здобуває інформації через Туреччину, і це зрозуміло. Туреччина була сусідньою державою з Україною і до всього вела з нею постійні війни. Тому англійський дипломат і історик Поль Ріко, видаючи в 1680 році в Лондоні книжку "Історія Турецької імперії"⁴⁴, поруч матеріалів про султанську імперію, подає і опис України, зокрема її військової сили - козаків. Тут чи не вперше в англійській літературі Поль Ріко дав коротку характеристику української мови як цілком відмінної і самостійної. Можна гадати, що Ріко мав якісь ближчі зв'язки з козаками, ніж писані або турецькі перекази про них.

Найбільше пощастило французу Боплану з його описами козацького життя і побуту та військових походів і мистецтва вести війни. Його книгу більше згадують під назвою "Опис України", хоча вона справді має досить просторий заголовок: "Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з відомостями про їхні звичаї, способом життя і ведення воєн", Руан, 1650"⁴⁵. Книжка була невелика, але виявилася дуже цінною і змістовною, тому то незабаром стала такою дорогоцінністю, що належала до золотих запасів бібліотек і приватних книгозбірень. За нею Європа судила про Україну і козаків. У Франції вона публікувалася багато разів - 1650, 1651, 1660, 1661, і в наступні роки, у Англії - 1704, в Німеччині - 1780, польською мовою - 1822, 1972, російською - 1832 році та кілька разів перевидавалася пізніше. Як не дивно - найпопулярніша в Європі книжка про Україну видана українською мовою тільки недавно⁴⁶. Дещо скорочений текст був вперше опублікований 1981 року у журналі "Жовтень" №4 (с.54-89). От що значить, коли народ не має своєї держави і не може сам вибирати, що йому слід найперше публікувати про свою історію.

"Опис" Боплана - типова книжка доби Відродження, у якій автор прагне подати якомога повний малюнок життя "незаокеанського" народу. Відкривається вона передмовами, присвятою та в 7 розділах автор викладає свої спостереження, які його полонили на східноєвропейських землях. Цікаво, що Крим він розглядає у комплексі України. Щодо закордонців, то тут найважливіше сказано у розділі "Про українських

козаків". Тут і військові відомості, і етнографічні та географічні описи України та її природи. Оскільки нарис Боплана опублікований, то згадаємо коротко тільки про його найцікавіші судження і відомості про Січ та козаків. А вони дуже цінні, бо автор пише майже у всіх випадках те, що сам бачив, рідко користується різними писемними джерелами. Але де ж міг спостерігати француз козацьку дійсність та побут, звичаї і культуру українського народу і козацтва?

Гільом Левассар де Боплан (1600-1673) народився у французькому місті Руані в провінції Нормандія в родині математика і картографа та гідрографа. Левассар (очевидно, батько) купив маєток Боплан і з цього часу рід почав писатися Левассар де Боплан.

У 1616 році його, як військового інженера (поручика) призначили комендантом фортеці у Нормандії. У 1630 році Боплан залишив французьку армію і на запрошення короля Сігізмунда III переїхав до Польщі, де був старшим капітаном артилерії і військової інженерії, архітектором та картографом. У цей час Боплан довгий час перебував на Україні (від 1630 до 1648 р.), ходив у походи з козаками, будував фортеці на Дніпрі, вивчав життя і побут козаків та всього населення України, сам об'їхав усі провінції України від Волині до Гадяча, проміряв дороги і склав близько 30 карт українських земель, частина яких була віддрукована тоді ж у Гданську. У 1648 році з невідомих причин Боплан із своїми записами і обмірами України переїхав до Франції.

"Опис України" Боплан спочатку додав як коментар до генеральної карти України, але згодом він розрісся у цілу книгу, яка видана вперше 1650 року і набула незвичайної популярності у всьому світі, бо як писали тодішні історики, вона "скерувала очі всієї Європи на Україну". Її читали як художній твір. Відомий французький учений Гюссій у листі до приятеля від 12 квітня 1661 року писав: "Чи читали Ви цікаву книжку Левассара про Україну. У нас всі говорять про неї". Хто ж це у нас? У Франції, але переважно в середовищі обранців першої Французької академії. Згодом газета "Меркур де Франсе" рекомендувала усім читати цю книжку, щоб зрозуміти, що робиться на Україні і як ведуть війни козаки Хмельницького. Про книжку Боплана "Опис України" у XVIII столітті писали: "Це книга, за яку платять на вагу золота, коли її тільки мають щастя знайти". Уся Європа читала й захоплювалася цією книжкою про козаків, тільки на Україні вона була майже невідомою.

Як інженер та архітектор - Боплан побудував на Україні кілька замків і фортець, зокрема у Барі (1631), Колаку (1635), Бродах (1632), Кам'янці (1639), Кременчуці (1634) та інших містах. Протягом усього часу перебування на Україні - збирав матеріали до складання карти, побував

⁴⁴ Ricaut P. The History of the Turkish Empire... London, 1680.

⁴⁵ O. le Vassure de Beauplan: Description d'Ukraine... Rouen, 1650.

⁴⁶ Боплан де Гійом Левассер. Опис України... Львів, 1990. Також: Київ, 1990.

майже у всіх містах і селах, заміряв дороги і в передмові написав, що кожну відстань і розташування поселення - він перевіряв особисто. Його матеріалами і картами на Україні користувалися майже до XIX століття. Отож всі його роботи - історичні і географічні були великим вкладом в українську культуру. Шкода тільки, що тепер, при виданні томів "Історії міст і сіл" їх не враховують, і про поселення, які є уже на картах Боплана, пишуть, що вони виникли у XVIII столітті.

Боплан до Польщі був закликаний королем, спочатку перебував у військах гетьмана Конецпольського, взагалі в середовищі, де про козаків говорили не зовсім прихильно, та коли він сам зіткнувся з козаками, коли побував з ними у походах - він проинявся до них прихильністю та подав досить об'єктивні описи їх життя і військового мистецтва. Але в "Описі України" Боплана знаходимо цінне не тільки з історії козацтва, а й цивільного життя народу: побут (весілля, сватання, похорон), житло, природа, клімат, життя народу і т.д. Це чи не друга після Ласіцького (XVI ст.) маленька енциклопедія України. Найважливіше, що Боплан уже тоді чітко говорить про єдність України від московських кордонів аж до Трансільванії і зачисляє до неї Лівобережжя (від Гадяча), Запоріжжя, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Поділля, Волинь, Галичину, Покуття та Любленщину і Белзщину. Це окрема географічна й політична цілість, яку цементує Запоріжжя, хоч столицею цих земель є Київ.

Про козацьке військо Боплан говорить з подивом і навіть заздрістю. Ці воїни, як він пише, "хорообрі переможці" на землі і на воді. Вони відважні, організовані, міцні, загартовані, хорообрі лицарі з дуже швидкою реакцією. Особливо виявляють мужність і кмітливість на воді. "Не можна надивуватися, з якою вправністю й відвагою вони перепливають море". Під час походів не беруть з собою горілки і відзначаються прагненням будь-що перемогти і бути вільними. Зради цього - завжди готові на смерть і "не багато хто з них умирає на ліжку, і то у великій старості, більшість з них кладуть свої голови на полі честі".

Зрештою захоплення хорообрістю, лицарством, вільнолюбством козаків можна знайти у мемуарах і різного жанру творах інших європейських авторів, а ось у Боплана є матеріали, точні розрахунки, креслунки, пов'язані з військовою технікою козаків, яких, здається, не зустрічаємо в жодному писемному джерелі XVII століття, хіба що у Шевальє. Боплан дав опис не тільки способів ведення бою, а й точні креслунки козацьких "чайок", зброї та навіть замалював і опублікував переважно на заголовках карт типи та одяг козаків та їх старшин. Це велика і рідкісна заслуга французького інженера.

В його "Описі" є креслунки "чайок", на яких козаки робили морські походи та навіть розміри і технологія їх будівництва. Човни мали в середньому 60 футів (18 метрів) довжини, 10-12 футів (3-4 метри) ширини, близько 2,5 метрів глибини. Мали вони два керма, сідало у них 50-70 козаків, озброєна "чайка" 4-6 гарматами, а кожний козак мав шаблю, або рушницю, два пістолі, шість фунтів пороху, кулі. На чайці був квадрант для орієнтування в морі. Їжа була у бочках - сухарі, каша з проса, саламаха. Одну "чайку", пише Боплан, 60 майстрів виготовляли за 15 днів. Всього у похід вирушали ескадри від 80 до 100 "чайок".

Боплан детально описав, як ескадра виходила з Дніпра, обхитрюючи турецькі сторожі, як нападала і захоплювала турецькі галери, міста і як поверталися додому з визволеними невільниками. І у всіх випадках козаки проявляють велику винахідливість, військове мистецтво і надприродну хорообрість та витривалість.

Це найважливіше, що сказав про козаків і Січ Боплан у своїй книжці "Опис України". Ще раз підкреслимо, що описи його досить цінні, бо про що б він не писав - він сам вивчав, обміряв, сам знав, що і як робиться. Нагадаємо, що описи ці робилися ще задовго як на Січ прийшов Богдан Хмельницький і до його переможних походів. Цікаво, що козаки під час своїх морських походів і боїв перші застосовували підводні човни під Цареградом.

Монографічного типу книжки про козаків і Січ уже в XVII столітті були непоодиноким явищем. Найбільше виявили уваги до їх написання і видання французькі історики, інженери та дипломати. Можливо тому, що Франція тоді мала найтісніші зв'язки з Польщею, а козаки не раз допомагали Франції як військова сила.

Великий і всеохоплюючий відгомін у Європі мали події, пов'язані з війною козаків під проводом Богдана Хмельницького. Відгукнулися на ці події дипломати, історики, політики, письменники, державні діячі, навіть тільки-но засновані тоді французькі та англійські газети. Польща тоді в системі європейських держав вважалася одною з найсильніших, у її армії було багато спеціалістів з передових країн світу, були з ними і озброєні, добре навчені професійні військові частини, польська військова міць визнавалася всіма непереможною... і раптом така несподівана катастрофа під Жовтими Водами! І хто наніс могутній удар польській армії? Козаки, військова сила того народу, що не мав своєї визнаної держави! Це серйозно стурбувало не тільки турецький Схід, а й увесь упевнений у собі Захід, де до цього козацтвом цікавилися найбільше як силою, що може протистояти Османській імперії та допомагати стримувати її просування в Європу, яка охоплена ідеями Відродження, розбудовою

культури й освіти - так жадала спокою. І ось українські козаки, Січ, військові походи, перемоги, все це привертає до України ще більшу увагу, а до Січі частіше їдуть посольства. Вони відкривають тут багато нового і несподіваного. Україна перед ними постає не як "дике поле", а козаки не як турт вояк, що люблять погуляти, а як по-державному організована військова сила.

Ми згадували, що серед донесень ("Реляцій"), які писали дипломати про свої перебування на Україні, в Січі, багато цінного матеріалу дає звіт посла Венецької Республіки Альберта Віміні, який був на Україні 1650 року, а "Реляцію" написав 1651 року⁴⁷. Дуже важливо, що Віміна, як і Боплан, нашу землю називає тільки "Україна", мову нашого народу "рутенською", а державний устрій - республіканським. Це останнє для нас є дуже важливим. Виходить, що Січ і Україну республікою першим назвав не Маркс, як усі твердили, а ще 1651 року посол Венецької республіки Альберто Віміні. Правда, Віміні Січ і Україну називає спартанською, Маркс - християнською військовою республікою, але перед Марксом німецький письменник Боденштедт у книзі "Поетична Україна" (1845) чи не першим назвав її "військовою": "При кінці XV століття войовнича республіка козаків (die krieglerische Republik der Kosacken) обирає все досконаліші соціальні форми і вступає в союз з сусідніми державами"⁴⁸. За Боденштедтом Січ республікою називають і інші автори, в тому числі й Маркс. Але посол Віміні був у цьому першим, його характеристика України відноситься до 1650 року, до часів Богдана Хмельницького. До такого висновку він прийшов після власних спостережень над державними принципами життя козаків. Запорожці, пише він, люди прості, але мають "бистрий розум", який найкраще виявляється у державному правлінні. Їх найвищим органом є Рада. "На Раді козаки обмірковують свої справи, обороняючи кожний свої погляди без чванства", їдуть на компроміси, коли переконуються в доцільності протилежних поглядів, і коли чийсь думка виявляється кращою - сприймають "і цього не соромляться". "Через те я сказав би, що ця Республіка може рівнятися спартанській", коли б козаки не мали хиб у побуті".

Про Україну, Запорізькі землі Віміні пише як про надзвичайно багатий край, який може прогодувати цілу Європу. "Я не повірив би..., коли б не переконався власними очима і не побачив на місці таких

величезних і багатих на зерно снопів, яких не чатимеш в інших краях при найкращому плеканню врожаю".

Віміні навіть запитав, що мова, якої тримаються в церковному письмі - це не та, якою розмовляє народ і козаки на Січі. Він чітко розмежовує церковно-слов'янську і українську народну мову.

Віміні просто вразило військове мистецтво козаків, воїнів витривалих і дисциплінованих та великих митців воювати. "Мені траплялося бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за допомогою щипців".

Описи Віміні дорогоцінні, вони є наслідком його особистих спостережень, а не матеріалом, позиченим у інших авторів. У цьому відношенні дуже цінним в "Реляції" є словесне зображення портрету гетьмана Богдана Хмельницького. "Росту він скоріше високого, ніж середнього, ширококостий і міцної будови. Мова його і спосіб порядкування вказують на те, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, чим завоює любов і прихильність козаків, але одночасно він тримає їх у рамках дисципліни і суворої вимогливості. Всім, хто заходить до його кімнати, він простягає руку, і всіх просить сідати, якщо це козаки. Світлиця обставлена просто, в ній стоять лише прості дерев'яні лавки, покриті шкіряними подушками.. над ліжком у голові висить лук і шабля... Стіл не бідний доброю і смачною стравою, і, звичайно, уживаннями в країні напитками: горілкою, пивом і медом. Вино, котрим мало запасуються і рідко п'ють, подається до столу тільки в присутності визначних чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом нема нестачі дотепів і жартів та веселощів". Далі Віміні наводить приклад, як його урядовець хвалився, яка-то велика Венеція, на її вулицях можна заблудитися, на що один з присутніх козаків зауважив, що він і в хаті блудить, як вип'є чарку, отже, то не велике диво.

На кінець Віміні висловив дуже цікаве спостереження, яке його, певно, вельми турбувало як посла, а значить і як розвідника. На питання, скільки може Україна виставити війська - можна відповісти, пише він, скільки тут населення, стільки й вояків, бо всі вони охоче беруться за зброю, як за плуг.

Не тільки Віміні, а й інші європейські дипломати у своїх "Реляціях" часто наголошують, що український народ відмінно володіє мистецтвом хліборобства і мистецтвом ведення війни. Природа обдарувала його талантом мирного трудівника і воїна - захисника землі, на якій працює. І на війні, і на ріллі козаки дуже діяльні і легко переносять найскладніші труднощі. "Ім не раз доводиться голодувати по три дні, вживаючи тільки

⁴⁷ Віміна А. Донесення о козаках и Хмельником (1651) // Киевская старина, 1900, т.68
⁴⁸ L'origine e dei fondatori dei Cosacchi fatta l'anno 1650 di Alberto Viminia, ambasciatore della
 Repubb. di Venezia.
 Die postliche Ukraine. Stuttgart, 1845, S.14.

хліб, часник і цибулю" і здобувати перемогу. Загалом - Україна - за характеристикою посла, добре загосподарований край мирних хліборобів і лицарів-воjakів, що зосереджуються навколо Січі. Народ і козаки, Січ - це одне нероздільне ціле, тому на Україні так легко і швидко зібрати численну армію.

На жаль, писемні свідчення європейців про життя і побут козацтва та Січі - у нас мало відомі, їх дуже рідко згадують навіть історики.

У мемуарах, реляціях, записках до королів і цісарів від послів і посольств багато знаходимо дуже цікавого і важливого про козацьку дипломатичну службу і гетьманські звичаї та порядки, яких дотримувалися при дипломатичних прийомах. У цьому плані дуже цікавими і багатими на факти є записки секретаря шведського посольства до Богдана Хмельницького у 1656-1657 роках. Очолював місію посол Готгард Веллінг, а всі подорожні записи і протоколи вів секретар К.Я.Гільдебрандт, який у 1668 році звів їх до одного твору "Подоріж шведського королівського посольства до України й Туреччини, в Константинополь"⁴⁹. У цьому дуже точному джерелі багато важливих відомостей не тільки про Україну, її географію, побут, звичаї, а й про козаків та Січ як військову, своєрідну й оригінальну силу. Україну шведське посольство відвідало, повертаючися з Туреччини, тому всі описи починаються з міста Бельці в Бесарабії і потім поселень на Дністрі, Бугові, зустрічі в Умані, Звенигородці... аж до Чигирина - резиденції Богдана Хмельницького. Подорож через міста і села України посол називає приємною, його всюди приймали чемно, усім забезпечували, люди тут виховані і живуть у достатках. "Мешканці кожної місцевості приносили нам кури, яйця, білий хліб, ... сіно для коней". Цікава деталь: на Україні за козацьких часів білий хліб не належав до рідкостей. Та найважливіше для нас - що Гільдебрандт пише про козаків і Січ. Насамперед він відзначає, що є на Україні козаки на Січі, що мають свого гетьмана (отамана) і свій лад, і козаки по полкових містах⁵⁰, але усіх їх тепер зумів об'єднати в одно Богдан Хмельницький. Приймав послів спочатку "канцлер" ("генеральний секретар") Іван Виговський, про освіченість якого у посла склалася висока думка. З ним він вільно розмовляв латинською мовою, але цей факт менше вразив посла, як те, що серед рядових козаків, які його обслуговували, один умів добре говорити французькою мовою. Очевидно, це був вихованець одного з тодішніх європейських університетів, не виключено - Паризької Сорбонни. Якщо

⁴⁹Олянич Д. Опис подорожей шведського посла на Україну 1656-1657 //Записки наукового товариства ім.Шевченка у Львові, 1937, т.154, С.41-69.
⁵⁰"Майже в кожному селі одна сотня".

на Січі і серед козацтва взагалі були рядові воїни з вищою освітою, або навіть ті, що володіли європейськими мовами, то не є дивним, що старшини, полковники володіли кількома мовами. Таку армію аж ніяк не можна назвати "сбродом" чи "черню".

Дуже цікаві деталі про військову екіпіровку козаків. "Вони мають прикріплену збоку простим ремінем рушницю, на ремені через плече - шаблю, свої рушниці, як і порох вони виробляють самі. У руці мають пістоль, а на руці - нагайку, підганяти коня. Деякі мають і лук та сагайдак з стрілами. Над стрілами в сагайдаку прикріплено червоне полотно - прикриває стріли, щоб на погубилися. Деякі з них мають шоломи, які насувають на голови під час бою, а взагалі носять при боці, прикріплені побіля сагайдака. На голові, до гола обстриженій, мають "оселедець", вуса довгі і виглядають досить суворими".

Тут, окрім знаних нами козацьких атрибутів ще одне чітке підтвердження, що козаки були й виробниками зброї, зокрема, рушниць, отже, мали вони не тільки власні арсенали, а й зброярні, рудники, де добували та самі обробляли залізо і відповідних добре підготовлених майстрів. Мали вони на озброєнні також каски й шоломи.

Докладно й цікаво описує Гільдебрандт, як проходять у гетьмана Хмельницького прийоми дипломатів, вітають гостинно і уважно, забезпечуючи усіма найнеобхіднішими речами й обстановкою. Іхнє посольство, як тільки воно вступило до Чигирина, а далі до Суботова, було забезпечене їжею і питвом для посла, його людей, а коней - фуражем. Все це було безплатним і у всьому - вдосталь.

18 січня 1675 року посол мав аудієнцію з гетьманом. На знак пошани гетьман прислав за послом дорідного коня, на ньому було нове, обшите золотом сидло, на коні посол під'їхав до будинку гетьмана. За ними прибули й члени посольства. Посол звернув увагу, а секретар записав, що на будинкові Богдана Хмельницького сиділо дуже багато голубів. Виявляється, що гетьман дуже любив цю птицю і розводив у своєму маєткові.

У кімнаті, в якій Хмельницький прийняв посла, "були ще "канцлер"(секретар) Іван Виговський та кілька "сенаторів" (старшин). Почалося все з висловлення чемностей і загальноприйнятих вітань, які висловлювалися латинською мовою з обох сторін... потім посідали за стіл. Біля гетьмана сів ще й шотландський купець, що прийшов до гетьмана з якимось проханням. "Дружина гетьмана теж присіла на хвилинку коло гетьмана", а потім відійшла.

Після гетьмана послів приймав пан"канцлер" (секретар) Іван Виговський і вислухав усі дезидирати (побажання) короля. Виговський

попросив їх списати на папері, передати йому, а він дасть відповіді - усно. Питання, які обговорювалися, були майже всі військового характеру. Багато проблем і зацікавлень знайшли потім своє місце у відносинах України з Швецією за часів гетьмана Мазепи.

Як приймав Хмельницький шведського посла з почестями і виявом пошани та дипломатичного такту, так і випроводжав. Гетьман подарував послові прекрасного білого коня, декілька соболевих шкур "та мішечок грошей, в якому було 50 державних талерів". Було видано гроші і на утримання всього складу посольства та на придбання ними чобіт.

З Чигирини через Жаботин, Брацлав, а далі й інші міста шведське посольство виїхало через Польщу на батьківщину. У дорозі на терені України їх охороняла сотня хоробрих козаків, які забезпечили дипломатам спокій і певність. І пригод справді не сталося ніяких. Посольство, предмети розмов, шанобливість, яку виявив гетьман Хмельницький до шведської місії, промовляють за те, що уже тоді він був невдоволений взаєминами з Московією і шукав інших, певніших союзників. Цікаво, що його шляхами (не випадково) пішов і пізніше гетьман Іван Мазепа, але нещасливо. Однак обидва вони залишили в історії досить помітний слід як борці за свободу України і як державні мужі, що тоді ще зрозуміли, чого вартий для нас союз з Московією, чи краще триматися при друзях незалежності. Отже - найцікавіші, найзмістовніші і найвірогідніші роботи про козаків з'явилися тоді, як європейські автори самі безпосередньо побували на романтично-легендарній Україні, побачили Січ і січовиків та їх гетьманів та ближче приглянулися до устрою січового життя і військової техніки. Їхні роботи стали першоджерелом для багатьох інших авторів, що писали на цю тему і тішилися успіхом читачів. Найперші такі записи з'явилися, природно, польською мовою, потім німецькою (Лясота, який побував на Січі), шведською, французькою (Боплан, який об'їздив усю Україну), італійською (Віміні, який був посланником на Січ до Хмельницького) та інші. Як правило, їхні роботи перекладалися на всі основні європейські мови, публікувалися іноді по 10 і більше разів та здобули світової популярності. Вони привернули увагу світу до зовсім нової військової і державної сили, що стримувала насування османських орд на Європу і виявила багато нових, часто несподіваних для європейського суспільства, рис демократизму й республіканства. Світ дивувався: і де ви такі взяли? Хто, коли і як вас цього навчив? А ніхто! - була відповідь фактів.

Однією з таких книг, повністю присвяченої Україні, Січі, козакам та їх боротьбі за незалежність України є "Історія війни козаків проти

Польщі"⁵¹ французького дипломата й історика П'єра Шевальє, надрукована в 1663 році. Вперше українською мовою в перекладі Ю.Назаренка її надрукувало видавництво АН УРСР у Києві 1960 р., тобто аж через 300 років після її першого видання. Ця змістовна книга багато разів перевидавалася не тільки французькою, а й англійською та іншими мовами. Це одна з тих робіт, що викладає все про козаків і Україну досить повно й системно, хоча в змісті є багато неточностей, що нав'язні польськими необ'єктивними інформаціями.

Про козаків, Україну і Січ Шевальє писав протягом кількох років, маючи в своєму віданні як українські, так і польські документи, а до всього він був свідком багатьох подій, про які пише у своїх "Розвідках". Командував загоном козаків під Дюнкерком і мав змогу спостерігати їхню хоробрість, уміння воювати і їх лицарську вдачу. До того він був радником монетного королівського двору у Франції, згодом його доля знову зв'язала з козаками і їх краєм. У 1648 р. у найгарячіші військові часи на Україні і Польщі та піднесення слави козацтва, він був секретарем французького посольства у Варшаві, і тут, як видно, знову зустрівся з тими воїнами і старшинами, з якими змагався під Дюнкерком. Про це говорить його присвята книжки графу де Бреже (послу у Польщі), у якій він пише, що "козаки дозволили мені, пане, щоб я присвятив Вам їх історію" (с.28). Отже, друкована присвята книжки була здійснена за дозволом козаків, з якими автор, виходить, підтримував ближчі зв'язки і в Варшаві. Книжка "Історія війни козаків проти Польщі" написана французьким автором XVII століття завдяки ближчим стосункам з козаками при використанні багатьох документів, що робить її особливо цінною і вірогідною. Правда, автор був секретарем посольства Франції до Польщі і вже це заважало йому бути повсякчас об'єктивним літописцем і висловлювати критичні думки в бік Польщі - противниці козаків. Іноді він називає "розгнущаними", "зухвалими" воїнами, що не слухаються короля, та у всіх важливих політичних питаннях він на боці українського народу, козаків, Січі. Посол Франції до Польщі на боці козацтва - це вже данина об'єктивності-продиктованої реальністю.

До написання історії українського козацтва Шевальє брався кілька разів. Ще перед 1653 роком він написав свою "Розвідку про козаків", яку надрукував у Парижі 1663 року вчений Мельхіседек Тевенов у своїй книзі "Повідомлення про різні цікаві мандрівки". У "Розвідці про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків" Шевальє подає історичні й етнографічні відомості про весь український народ, що породив козацтво.

⁵¹Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne... Par Pierre Chevalier, Paris, 1663.

"Історію війни козаків проти Польщі" він почав писати в час перебування у Варшаві, а закінчив і видав у Парижі 1663 року. Книжка викликала зацікавлення у народів всієї Європи. Отож, 1668 року з'являється друге видання, а 1672 в Лондоні "Історія війни козаків проти Польщі" була надрукована англійською мовою. Перевидавалася вона і в XIX столітті, а український переклад, як було сказано, з'явився тільки 1960 року. Книжка привернула увагу всього світу в першу чергу тому, що козацтво, як військова й політична сила стала помітно впливати на політичний клімат і міжнародні взаємини найпотужніших сил народів Європи і Азії. Книжкою, як першоджерелом користувалися потім історики, зокрема ті, що писали про Україну навіть у Росії (О.Рігельман, Д.Бантіш Кам'янський та ін.).

Звертаючись до європейських читачів, Шевальє запевняє їх про достовірність висвітленого ним історичного матеріалу, розповідає, де і як він його збирав та якої думки сам, як автор, про написане. Виявляється, що книжку написано під час подорожей по землях Польщі і України. При зустрічах з населенням він, як пише у передмові, зробив для себе відкриття, що козаки - це не народ, не нація, як називає їх дехто на Заході, а військо, військовий стан, досить організований і войовничий. Згодом я, пише Шевальє - написав історію їх воєн з Польщею, - а це, зауважимо, можна було зробити тільки підтримуючи контакти з козаками і з Україною. У моїй книзі, пише Шевальє, "ви прочитаєте про своєрідний спосіб ведення війни та боїв, хоробрі вчинки, які нагадують подвиги героїв роману", а про Хмельницького - як полководця, якого "не змогли перемогти християнські держави і могутня імперія турків", пише, що це "Кромвель, який вдруге (в історії) з'явився на Русі і був не менше честолюбивим, хоробрим та спритним, ніж Кромвель у Англії". (с.31).

Захоплюється він і хоробрістю окремих козаків, усьому світу розповів, як героїчно змагався з косою в руках один козак під Берестечком проти сотень воїнів шляхти.

Намагаючись проникнути у причини тогочасних конфліктів між Польщею та Україною, Шевальє не сприймає те, що йому підносили польсько-шляхетські історики, а приходить до висновку, що "тяжке рабство було причиною розквіту всього запорозького війська", селяни і простий люд на Україні "були наче раби", несли одне ярмо, а як його скинути - подали приклад козаки. Козаків, як військових людей, Шевальє називає лицарями, хоробрими борцями за волю народу і краю, відважними, добре організованими і мужніми воляками, які роблять "значні послуги" всій Європі, а найбільше Польщі, і тут Шевальє не стримується, щоб не висловити докору польському королю і шляхті, які послідовно не

дотримуються даних козакам обіцянок та порушують домовленості (договори). Треба віддати належне французькому дипломату, що він, пізнавши обстановку "в натурі", дав об'єктивну оцінку політичній та історичній дійсності, хоч як дипломат - був у якійсь мірі зв'язаний з офіційною Польщею. Інтенсивний і могутній рух, очолений козаками, Шевальє вважає, почався 1587 року, коли піднялося повстання під проводом Івана Підкови.

Варто окремо підкреслити, як французький дипломат розуміє зміст і мету визвольного руху України й козаків: - "Наміри козаків позбутися зовсім залежності від Речі Посполитої і створити свою окрему державу (князівство)". Європа ще на початку XVII століття устами окремих дипломатів бачила справжнє підґрунтя і мету козацького руху - його державницького характеру.

Незважаючи на поодинокі несправедливі прикмети, якими Шевальє під впливом шляхти наділяє Українців і козаків, його висловлювання переповнені високими моральностями на адресу українського народу і його воїнів. "Мешканці України, яких сьогодні всі називаються козаками, і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі й мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярмо, невтомні, сміливі й хоробрі... Вони полюють і рибалять, знають різні ремесла, потрібні в сільському житті й на війні, їх особливістю є те, що вони чудово уміють виробляти селітру, на яку багата їхня країна, та яку вони вивозять до різних країн Європи. Селітру відправляють у великій кількості до Гданська, звідки її забирають голландці та інші народи" (с.46 за українським виданням).

Шевальє описує, як швидко й вправно козаки будують свої легкі й зручні для ведення бою на морі військові кораблі - "чайки". За три тижні 60 майстрів-корабелів будує бойовий човен на 50-60 чоловік, на них закріплюють по 5-6 гармат, кожен воїн озброєний особистою зброєю, на судно беруть бочки пороху, їжу (сухарі, сало, саламаху і т.д.), по боках човнів в'яжуть снопи очерету (для непотоплення); на кожному човні - свій прапор. За місяць виготовляють 80-100 човнів, і на них плывуть у відважні морські походи. Плывуть уміло, сміливо і за 40 годин допливають через Чорне море до Анатолії, поборовши багато перешкод на своєму шляху. Свідчення такі ж, як і в описах Боплана, отже, правдиві, не підлягають сумніву.

Чи не один з перших Шевальє написав також досить докладно й більш об'єктивну історію Запорізької Січі. Його інтереси й описи, як бачимо, були всебічними й глибокими, а його книга - одна з докладних і багатопланових описів життя козаків, Січі і українського народу. Це

другий, після Боплана, французький автор, який присвятив свою працю повністю історії Січі, козаків та їх воєн. Як ми уже відзначили, робота Шевальє прислужилася багатьом історикам, що писали про війни й подвиги українських козаків. У ній історики знайшли не лише інформації про народ і воїнів Придніпров'я, а і не раз першоджерельні удокументовані описи подій, діяльності окремих військових частин і їх командирів, мистецтва ведення бою, природи України та життя й побуту народу. Таких узагальнених робіт про Січ і козаків у Європі в XVII столітті було небагато і серед них одна з кращих і систематизованих - робота П.Шевальє.

Україна і козаки завжди цікавили дипломатів, і вони про них часто згадують у своїх посланнях урядам. Посол австрійського цесаря Леопольда I при московському царському дворі А.Майєрберг у свій великий "Реляції до кайзера" ("Relation der Kaisern") з Москви у 1661 році описав Московську державу, побут і звичаї країни, мораль, особливо російської знаті та купецтва, з якими послові, очевидно, найчастіше доводилося мати справи. У своїх характеристиках Майєрберг відвертий, прямий, і навіть часто вдається до сатиричних малюнків. "Брешуть москалі з неймовірним нахабством і без всякого сорому..., видаючи брехню за правду... Купці й ремісники теж незвичайно брехливі, обмежені та злодії, з того, власне, наживаються, тоді як судової кари на них звичайно не накладають"⁵².

На сторінках про Україну він з приємністю говорить про Волинь, Поділля, Чернігівщину, як добре освоєні регіони з досвідченим селянством. Козаки, як пише Майєрберг, первісно були селянами-хліборобами, жили, головню, на Київщині, пізніше змушені були поселитися на Січі, щоб обороняти спільно свою країну. В боях вони сміливі, "невтомно непохитні і щасливо війною примусили Польщу повернути їм незалежність"⁵³. Войовничість, стійкість і хоробрість у боротьбі за незалежність - це найважливіші риси козаків, які підкреслює автор "Реляції".

Звичайно, що для нас мають велику вагу не тільки записи іноземців про бойові дії козаків, про діяльність гетьманів та полководців, а й ті, в яких розповідається про побут наших прапредків, їх звичаї і культуру. В цьому плані важливим джерелом для вивчення, як жили козаки й селяни на Україні в середині XVII століття є "Щоденник" італійського вченого Ульріха Вердума. На Україні він перебував 1670-1672 рр., мандрував по

⁵²Січинський В.Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С.96.

⁵³Там же. С.97.

Поділля в обозі короля Яна Собеського (1671 р.), побував майже на всіх територіях Придніпров'я, добре придивився до життя селян.

Ульріх Вердум - фрізький шляхтич, учився в університетах Німеччини та Голландії. Коли помер батько і майно було розділене між багатьма дітьми - він у 1670 році залишає рідню і їде шукати щастя у Польщі при дворі короля Я.Собеського. Відси він з різними дорученнями буває на Україні, записує свої враження і спостереження, але видати їх не зміг, "Щоденник" опублікував у 1785-1788 рр. німецький учений Й.Бернуллі⁵⁴. Польською мовою переклав і видав 1876 року К.Ліске⁵⁵. Про Україну Вердум пише багато, але більше про побут і господарювання, а у зв'язку з цим описує козаків, звертаючи увагу і на дрібниці, наприклад, що найціннішим одягом для козака взимку є кожух, а влітку - опанча з білого сукна.

Та найцікавіше у "Щоденнику" - спостереження над мовою, особливо жінок. Під час подорожей він намагався спілкуватися з престими людьми, ходив на базари, і спостеріг, що найприємніша українська мова у львівських жінок, які з ним розмовляли на базарі також латинською.

У російському війську в XVI-XVII століттях було чимало вільнонайманих людей, особливо офіцерів, які мали в різні часи і за різних обставин зустрічі з козаками, гетьманами, старшиною, бували на Україні і при цьому робили подорожні записи щоденників. Вони тепер стали цінними історико-культурними документами, які розкривають не тільки атмосферу взаємин Московії з Україною, а й передають той дух, що панував у Європі по відношенню до цих взаємин, окреме ставлення європейців і до московської держави, і до Січі та України. Дуже цікаво, що такі військові, служачи в армії Москви, виступаючи часто на службі проти України й козаків, все ж у своїх щоденниках висловлюють свою симпатію до демократичного лицарського козацтва і її старшин. За приклад можна було б назвати генерала Патрика Гордона (1635-1699), шотландця за походженням, який прибув до Москви з Англії і служив у російській армії головню за часів, коли на Україні гетьманом був Іван Самойлович. П.Гордон командував московськими силами у війні з козаками (1677), командував полком московських солдат в Києві, перебував на Україні як військовий спеціаліст 6 років (1679-1685) і написав англійською мовою "Щоденник", який видрукований згодом і російською мовою⁵⁶. Від імені московського уряду він вів переговори з гетьманом І. Самойловичем, сам був свідком, як живе козацька Україна.

⁵⁴Johann Bernullius. Archiv zur Geschichte, Geographi- Natur und Menschenkenntniss, Bd IV, VI, VIII. - Leipzig, 1785-1788.

⁵⁵Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. - Lwow, 1876.

⁵⁶Гордон П. Дневник П. Гордона. - М., 1892.

Отже, матеріал "Щоденника" має особливо цінну документальну вартість. У ньому часто робляться натяки на солідарність шотландців з українцями. "23 березня (1684 р.) на Вербну неділю рано, - пише Гордон, - мене запросив до себе гетьман Самойлович й мав зі мною довгу розмову. Ми розмовляли дуже ґрунтовно про москалів, а також про інші державні справи". Розсталися, пише він, "з найдружнішими побажаннями". Такі ж приятельські розмови мав П. Гордон і з полковниками Г. К. Коропчунським та К. Д. Солоніною. Представники Європи щиро співчували становищу України, хоч і перебували на службі Москви або й Польщі. Такі зізнання важливі й цінні, бо вони відображають справжній, незауважаний дипломатією настрій європейців. Автор свої думки і настрої передає сторінкам "Щоденника", якого не збирався публікувати. У цьому аспекті вся мемуарна література європейських авторів є дуже цінною і правдоюсною, оскільки в ній мало який автор, розмовляючи сам з собою на самоті, кривив душою. Якщо й були вислови, спрямовані проти України і козаків, то тільки в тих осіб, що переконано репрезентували або королівську Варшаву або царську Москву.

Є в Гордона і дуже цікаві для нас описи військового побуту козаків та їх старшин. 27 червня 1684 р. він спостерігав і описав похорон сина гетьмана Самойловича - Симона, стародубського полковника. Тіло покійного на човнах перевезли через Дніпро до Києва, де його зустріли рідня, козаки, духовенство, почесна варта з 800 мушкетерів з 8 прапорами, які поставили по 4 з кожного боку. Потім "похід рушив до Печерської церкви, а після служби Божої була виголошена проповідь, відслужена панахида і небіжчика поховали поруч могили його сестри... Потім у будинку гетьмана був поминальний обід".

Як видно з цього опису - за всіх обставин козаки пишню ховали своїх бойових побратимів з чисельною почесною вартою і прапорами. От тільки, на жаль, в англійському писемному джерелі не згадано, якого кольору були ті 8 прапорів. Можна гадати, або малинові, або блакитно-жовті - це найпопулярніші кольори козацьких знамен.

Дуже цікаві свідчення про козаків залишили ті іноземці, що були на службі в російській армії, або перебували на московських, польських чи українських землях як розвідники. Їхні свідчення часто влучні, прямі й незалежні, хоча дехто й згадує при цьому, що не все пише відверто, бо не хоче загубити гостинність держави, що їх прийняла (Московської чи Польської). Дуже цінні в цьому відношенні "Секретні спогади про Росію" (часів 1762-1807), француза Франсуа Массона, який довгий час служив у російському війську і одночасно не раз спілкувався з козаками. Незважаючи на те, що російський уряд запросив його в свою армію як

спеціаліста, і, як він каже, він йому вдячний, але це не завадило у "Спогадах" сказати "правду-матінку". Про Україну і козаків він поінформований дуже добре. Нація козаків, пише він, - зменшується через тиск на неї Росії. "Хіба що якась щаслива революція позбавить її ярма". Дехто вважає їх ледве не росіянами, однак "козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію та зіпсуту мову".

Вони у всьому цілком відмінні; вони вигадливіші, чесні, "менше звиклі до рабства", а "рабство їх ще не цілком споганило". "Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед об'єднанням з Росією. Вона нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює⁵⁷. Але й російський уряд смертельно боїться козаків. Політичні взаємини Росії і України Франсуа Массона зрозумів правильно і написав про це чисту правду. Тому й назвав спогади "секретними".

⁵⁷Січинський В. Чужинці про Україну. Львів 1938, С.149.

5. Іван Мазепа. Зруйнування Січі.

Ми уже згадували, що молода європейська преса (газети, журнали) відразу після її виникнення, виявляє пильну увагу до України, козаків, Січі та гетьманів і старшини. Найпильніше висвітлювали добу гетьмана Хмельницького та діяльність Мазепи. Відмітимо, що XVIII вік України, коли видавничі справи в Європі уже добре налагоджені - представлений повніше і всебічніше. Якщо раніше українське питання, Січ, діяльність гетьманів висвітлювали головню дипломатичні місії в різних реляціях, мемуарах і рідше в друкові, то у XVIII столітті книжка, газета, журнал посідають значно більше місця в іноземних джерелах про Україну. Спочатку такими джерелами були переважно італійські, французькі, польські видання, а у XVIII ст. про Україну і її діячів уже можна знайти багато матеріалів і в німецькомовних, англійських публікаціях. Якщо у XVII столітті в центрі політичних розмов були роки 1648-1654, то у XVIII столітті вся Європа говорить про битву під Полтавою 1709 року, Петра I, Карла XII і гетьмана Мазепу, і хоч офіційна Росія намагалася виставити перед світом Мазепу як зрадника і непевну особу, світ говорив про нього як про борця за волю свого народу проти московської тиранії.

Про Мазепу в Європі інформували ще до 1709 року. У німецькому журналі "Європейський голос" ("Europäische Fama"), що вважався одним із найсолідніших видань, якого читали державні діячі й дипломати, у 1704, а потім і 1706 роках про Мазепу було надруковано кілька докладних матеріалів, а також опубліковано його портрет. Підкреслимо, - про великого гетьмана України уже тоді пишуть як про відомого державного мужа і політичного діяча. "Козаки стоять під командою їхнього вождя Мазепи, котрий завдяки своїй спритності і великому воєнному досвіду, має у світі вже велику славу". Мазепу в цьому журналі представляють читачам як козацького сина, що "був народжений і вихований поміж козаками". Молодим він перебував при дворі польського короля, вивчав, як ведуться державні справи, і використав це пізніше, будучи гетьманом. Ще при королівському дворі виявив великі політичні здібності і розум дипломата, йому вже тоді доручали важливі державні місії й полагодження гостро конфліктних ситуацій, наприклад, у взаєминах з турками і татарами. Коли згодом він перейшов до козаків, то також був при гетьмані Іванові Самойловичу важливою особою - "на становищі тайного секретаря й камергера", а це могла виконувати тільки людина з великим хистом. Окрім усього пише журнал, "Мазепа відзначався не тільки розумом, а й хоробрістю"⁵⁸, що найбільше довів, будучи згодом гетьманом, коли намагався зміцнити кордони України.

⁵⁸Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С.119.

Дуже цікаві свідчення про Мазепу, як гетьмана і як по-європейськи освічену людину дав французький дипломат Жан Балюза у листі до короля 1704 року. Свідчення цікаві ще й тим, що французький дипломат був знайомий з Мазепою ще в юні роки, які згадали обоє при зустрічі в Батурині. Жан Балюза дав тоді мабуть найкращий літературний портрет Мазепи, написаний з натури. "... З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною доправила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч і козак, але знатного шляхетського роду, мав надвірний ранг при королеві Казимірі. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п.Мазепу, гарного і стрункого при дворі (польському).

Знаючи добре, що найвищі почесні мініють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належить його ранзі, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє задоволення, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. П(ан) Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім, зітхнувши, процитував:

- Eheu! Fugaces labuntur anni!

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими отцями-єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійським майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах він відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті у Луврі, коли святкували піринецький мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні немає якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голландські.

Володар Мазепа, вже поважного віку, на яких 10 літ старший за мене, Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч

тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернувшись до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини, Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навіртав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Однак про корону польську п.Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив з пошаною, але вважає його за надто молодого. Що особливо було приємно - це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи Його Величності (Людовіка XIV), про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепи, а відповідає видко дійсності: в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Й.В. Там же, але в менше видному місці, я бачив портрети цесаря, султана, польського короля та інших володарів⁵⁹.

Пильне око французького дипломата за кілька днів перебування в Батурині встигло до деталей схопити особливості Мазепи, як освіченого й досвідченого керівника держави, як особи, спостеріг, що в бібліотеці багато книг латинських, в залі портрети керівників усіх держав Європи, а сам господар вільно розмовляє багатьма мовами. Свідчення важливе не тільки для характеристики Мазепи, а й козацької України. А хіба не варті уваги прозорливі міркування Мазепи про європейські держави та їх керівників, зокрема про майбутнє польського королівства.

Європейські дипломати й послы королівські мали за честь побачитися з великим гетьманом України і коли не було нагоди офіційної

⁵⁹Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С.116-118.

- зустрічалися таємно. Французький дипломат Де Ля Невіль перебував якось в 1689 році в Москві. Саме тоді до Москви прибув гетьман України з 500-найближчими своїми особами. Оскільки цар не давав дозволу мати йому офіційну зустріч з Мазепою, Де Ля Невіль вдався до авантюрних кроків: переодягнувся в типове російське вбрання "і кілька разів уночі відвідував Мазепу". Свої враження про перебування в Москві і зустрічі з Мазепою він подав у "Записках про Московію", що були надруковані в Парижі 1698 року, а через рік у Гаазі⁶⁰. Є й російський переклад "Записок"⁶¹. Враження від українського гетьмана досить теплі й прихильні. "Цей князь з обличчя некрасивий, але як людина - дуже освічений, прекрасно розмовляє латинською мовою. Роду він козак і виріс він при дворі короля Казимира". Поруч з характеристикою гетьмана французький дипломат дає оцінку і російським придворним служителям, називає їх "варварами, жорстокими і обжерливими людьми". Можна сказати, що в цих полярних характеристиках криється і тодішня різниця культурного стану Росії і України.

Про Мазепу, як визначного державного діяча, гетьмана України, людину з романтичною біографією, освіченого політика у Європі, як ми сказали, почали писати ще в другій половині XVII століття. Та Україна, козаки і гетьман Мазепа привертають увагу європейських політиків, істориків, дипломатів після трагічних подій 1709 року під Полтавою. Тема України і Росії, Петро І і гетьман Мазепа полонить творців художнього слова високого рангу. Після Богдана Хмельницького і його походів - гетьман Іван Мазепа стає другим найпопулярнішим діячем української історії у Європі та й поза її межами. Мазепа і події часів його гетьманування зацікавили західноєвропейських авторів найбільше в розрізі двох історичних проблем: боротьба України з Росією за незалежність і місце та роль у цій боротьбі гетьмана, особисті риси якого окутуються романтикою. Привертає увагу факт, що Україна в підневільному стані висунула на світову історичну арену таку видатну, освічену особу, яка відзначається високими прикметами дипломата, цілеспрямованою розумною діяльністю на користь вітчизни, мужністю і шляхетністю.

Розправа Петра І з Україною після 1709 року, після битви під Полтавою викликали обурення і серед дипломатів і представників культури Франції. Посланник французького уряду у Царгороді Феріоль потрактував насильства царя Петра І над народом України як

⁶⁰ Relation nouvelle et curieuse de la Moskovie, - Paris, 1698.

⁶¹ Несколько редких и малоизвестных изданий сочинений относящихся до Петра Великого и его иск. "Отечественные записки", 1856, II, С. 1455.

найжорстокішу беззаконність, бо народ країни козаків не був юридично чи іншим шляхом йому підлеглим. "Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися під його протекцію, і ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачучи, як нищать їх вольності, вони підняли повстання"⁶². Отже, ні гетьман Мазепа, ні народ, ніхто, ніколи нікого не зраджував, народ тільки заявив свої права на незалежність. Ця справедлива теза зустрічається у багатьох тодішніх авторів, і засвідчує, що Європа належно оцінила стосунки України з Росією, зокрема взаємини Мазепи з Петром І. Але є в цих висловлюваннях одна деталь, яку слід виділити й підкреслити - автори звертають увагу, що про це та про утиски Москви говорить сам народ, отож "анафема" гетьманові - справа поневолювачів і їх церкви.

Вільнолюбива козацька республіка у 1709 році зробила ще одну спробу розкувати свої руки, об'єдналася з шведськими військами, але потерпіла поразку під Полтавою, а потім востаннє потерпіла удару в спину 1775 року від "дружніх" військ Росії і цариці Катерини II, яка присягала не посягати на вільності козаків і Січі. Ці дві події стають предметом уваги не тільки подорожніх та мемуаристів, а й офіційних осіб, членів урядів та парламентів. Член французького Конвесту і генеральний прокурор Геранц де Кульон написав книжку "Політичні дослідження над старою і новою польською державою" (1795 р.), і в ній цілий розділ присвятив козацькій Україні "гарній та великій..., де панувала сердечна атмосфера свободи, незалежності, братства й рівності". Петро І розтерзав козацьку волю, а Катерина II знищила останню твердиню волі - Січ. Однак, пише далі Кульон, "геній незалежності ходить-блукає поміж останками українського козацтва" і недалекий час, коли вони змінять обличчя не лише України, а й Росії. Сорому більше терпіти не будуть від північних татар⁶³.

Виступи державних політиків в оборону вільностей України все ж лишалися тільки благородним бажанням знищити несправедливість. Усі розмови про це так чи інакше пов'язувалися з політикою Мазепи. А нового Карла не було.

Після полтавського бою 1709 року і розриву Мазепи з Петром І у Англії, як і усій Європі політичний інтерес до України загострюється. Становище, яке створилося на Сході європейського континенту, привертало увагу державних і політичних діячів, і в першу чергу тому, що тепер намагалися всі передбачити, як складеться дальша доля Росії, чи позбудеться вона того економічного військового потенціалу, який

⁶² Січаківський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, с.122.

⁶³ Борщак І. Наполеон і Україна. Львів, 1937, с.28-31.

зміцнювала козацька Україна. Англійські, та й інші посли в Петербурзі з берегів Неви намагаються заглянути на Південь, над Дніпро, довідатися, що там робиться і який настрій козаків та й усього народу. У 1736 році англійський посол з Петербургу шле до Лондону докладну записку, у якій знову пояснює, хто такі запорожці, які їхні військові порядки, сила, що робиться над Дніпром і як це впливає на політичне становище держави російської⁶⁴.

Не випадково у 1752 році А.Черчіль спеціально побував на Україні і видав книжку "Опис України"⁶⁵, у якій звертає увагу на минулу і сучасну славу козаків. Цікаво, що ці видання використовували історики США у 1800-1812 рр., коли готувалася і розгорнулася війна між наполеонівською Францією і Росією. На них вони посилаються як на авторитетні джерела. У Англії українські козаки настільки ототожнювалися з українським народом, що й у наш час, коли танцювальний ансамбль ім. П.Вірьського виступав у Лондоні, газети писали: "Козаки в Лондоні"⁶⁶ Україна і досі асоціюється з козаками.

Традиції козацької військової слави в Європі вкорінилися у світі науки, і не тому, що січовики були просто собі воїнами, а тому, що військо, яке боронило народ, його волю, - боронило республіканську демократію. У цьому їх безсмертність.

У першій половині XVIII століття гетьманська Україна сприймається Європою як демократичний світ, що підпав під кобінт брутальної Москви. Їй співчують. У 1728 році німецький державний діяч Христоф Герман Манштайн побував на Україні і на Запоріжжі, мав розмови з козаками і старшинами і у своїх реляціях записав: "Я розмовляв з українськими козаками. Вони заселяють Україну, що є, без сумніву, одною з найкращих країн Європи. Одна її половина належить до Московської імперії, а друга - до Польщі. Обидві частини розділюють Дніпро або Бористен і служать за границю"⁶⁷.

Лівобережна Україна, гетьманом якої був Мазепа, у XVIII столітті стає єдиним символом української державності, і, певно, тому світ говорить про неї найбільше, а гетьман стає в центрі розмов про добре організовану й культурно обставлену країну. У цьому немає перебільшення, адже Мазепа, як засвідчують європейці, справді вів добре всі ділянки господарського, військового і культурного життя на Україні.

⁶⁴ Молчановський Н. Английские известия о запорожских козаках // Киевская старина, 1889, N XI, С. 444-447.

⁶⁵ Churchill A.I. A Description of the Ukraine, (Voyages and Travels). - London, 1752

⁶⁶ Тапкіна М. "Козаки в Лондоні" // Літературна газета, 1962, 7 серпня.

⁶⁷ Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С. 131.

Проникливі думки висловив про Україну і її гетьмана принц вюртемберзький Максиміліан Емануїла, який був учасником походу Карла XII на Україну і потрапив у полон 1709 року. Після звільнення він написав спогади, видані 1730 року⁶⁸. Принц розділяє погляди й політику Мазепи, адже він боровся за "привілеї і права свого народу". Цей державний муж "мав у собі вогненний дух та добрий розум", тому мав пошану і в себе на батьківщині, і за її межами. Коли після поразки під Полтавою Мазепа емігрував до Туреччини, цар Петро I вимагав видати його для покарання, але султан турецький не дав до рук царя свого колишнього військового противника, бо вважав несправедливим "видавати таку особу, яка так ревно дбала про волю і звичай й право свого народу та так багато перетерпіла переслідувань і тортур тільки тому, що з своїми підвладними вона не захотіла понижатися під московським ярмом". Несправедливість, яка була у взаєминах Росії та України, царя Петра I і гетьмана спостерігав весь світ і відстоював права України та козаків.

Становище України у XVIII столітті, взаємини козацької держави з Московією привертає пильну увагу також найповажніших діячів культури і філософів. Вивчають Україну не тільки з точки зору міжнародних політичних інтересів, а і її природу, етнографію, побут, звичай та історію. В цьому плані за приклад можна назвати праці французьких авторів, зокрема Вольтера. Після битви під Полтавою 1709 року і поразки шведських та українських сил великий французький мислитель пише свою "Історію Карла XII", що вийшла друком в Руані 1731 року і в ній віддає поважне місце в розповіді про українських козаків, гетьмана Мазепу, положення і становище України між європейськими державами та політичні прагнення українського народу й козацтва. Книжка Вольтера мала великий розголос у всьому світі, до кінця XIX ст. вона перевидавалася різними мовами понад сто разів і спопуляризувала українське козацтво більше, як будь-які інші публікації, хоч козакам у ній відведено не так уже й багато місця. Найважливіше з неї подамо тут. "Україна, край козацтва, займає положення між кримським ханством, Московією та Польщею і має більше ста наших миль з півдня на північ та майже стільки зі сходу на захід. Через неї протікає Бористен і розділяє її майже на дві рівні частини. Найкраще обжита частина північна. Південна частина, що розташована на 45° - є одною з найродючіших країн світу, але найменше заселена. Погане правління придушило тут усе те добре, яке природа подарувала тут людині...

⁶⁸ Оляничин Д. Гетьман Іван Мазепа в світлі видання Й. Венделя Барділі з 1730 р. "Наша культура" Варшава, 1937, N10, С. 398-404.

Україна завжди прагнула бути вільною, але, будучи оточеною Московією, державою великого князя литовського і польського короля, вона змушена була шукати опікуна, отже й господаря середовища цих держав. Вона спочатку піддалася під опіку Польщі, яка поводитися з нею повністю як з поневоленою країною, потім піддалася опіці Московії, яка управляла нею як рабинею, що характерне звичаям Московії. Спочатку українці користувалися привілеями самостійно собі обирати володаря, який називається гетьманом, але незабаром її позбавили такого права, і гетьмана стали призначати в Москві.

Правителем у ці часи був Мазепа, який колись був шляхтичем Польщі, а народився на Поділлі. Слава Мазепа піднеслася також тому, що його цар визнав володарем України. Якось Мазепа був у Москві і до нього звернувся цар з проханням, щоб гетьман спонукав козаків бути більш залежними від нього (царя). Мазепа відповів, що вільне становище України і характер її нації не можуть бути зламани, щоб здійснити царські плани. Розлючений п'яний цар назвав Мазепу зрадником і пообіцяв посадити його на палю.

Повернувшись на Україну, Мазепа прийняв рішення протестувати, повстати проти царя. Він захотів стати незалежним господарем, створивши королівство могутнє з України та відламків Росії. Мазепа був відважною людиною, далекозорим, невтомним у праці, хоча й мав уже поважний вік.

Він таємно порозумівся з шведським королем з наміром покінчити з царем. Шведські командувачі про договір короля з гетьманом не знали нічого. Мазепа незабаром з'єднався з шведами, але скоріше як втікач, а не як могутній союзник. Московити дізналися про його плани і попередили їх, вони напали на козаків і знищили їх. Захоплені зі зброєю в руках і видані царю його 30 приятелів загинули на колесі. Міста України спопеліли, скарбниця розграбована, захоплено зброю і обоз, приготований для шведського короля.

Мазепа з 6000 козаками і кількома кіньми, завантаженими золотом та сріблом, ледве врятувався. Однак він зробив королеві велику допомогу й надію на майбутнє своїм розумом для перебування у цій маловідомій країні та привернув прихильність козаків, які розлючені проти Московії, весь час прибували до шведських сил.

Козацький володар Мазепа допоміг утриматися шведам від повного розвалу. Без порад Мазепа шведська армія загинула б від голоду та нестачі.

Цар Петро запропонував гетьманові Мазепі повернутися під його руку, але гетьман-козак лишився вірним своєму новому союзникові, а

можливо боявся страшних катувань на колесі, яким були піддані його близькі друзі... Московський цар був поблажливим до полонених шведів, але жорстоко колесував усіх козаків, які потрапили до нього в полон"⁶⁹.

Вольтер, перед тим, як написати "Історію Карла XII", досить пильно і критично вивчав матеріали про Україну, козаків і Мазепу, про що сам признався своїм знайомим. У листі до Шуазеля від 16 грудня 1767 року він детально розповідає, з якими джерелами він був знайомий, а які хотів би знайти. "Що б не говорили, а над історією Карла XII я попрацював багато... і треба мати на увазі, що я був першим, хто писав про це. Наприклад, про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але ж цю книжку написала людина, прихильна до поляків. За цей час Україна була за часів гетьмана Хмельницького майже незалежною державою ("presque un etat independeant"), потім у союзі з москалями... Я в свій час багато зібрав матеріалів про Мазепу".

Звернімо увагу, як критично ставився великий мислитель до всього, що написали у Франції та всій Європі про Україну, козаків і Мазепу. Великий гетьман найбільше привернув його увагу рішучістю і твердістю в політиці здобути Україні незалежність, а народові - волю й можливість розвиватися в колі інших народів. Великий філософ виокремлює становище України на різних етапах історії, отже й на шляху до своєї повної незалежності. Хай і не став Вольтер докладним істориком України, хай і не завжди йому до рук потрапляли точні й об'єктивні документи про козаків (він сам про це говорив), але загальна характеристика нашого народу, як вільнолюбивого і такого, що хотів волі, а не прагнув когось зраджувати - Росію чи Петра I. Вольтер усвідомив це і подав правдиво. А думки й міркування такого велетня духу мали вплив і на сучасників, і на майбутні покоління. Коли на початку XIX ст. про Мазепу, козаків і Україну стали багато писати й друкувати у Америці, то завжди посилалися на авторитет Вольтера, а то й передруковували його роботу в перекладі англійською мовою. Думки французького філософа про козаків і Мазепу вплинули на погляди політиків, що хотіли усвідомити про Україну та її взаємини з Московією. Якщо в Росії ім'я Мазепа за наказом Петра I весь час піддавалися анафемі, то світова преса, література зображали його як великого гетьмана, патріота, борця за вільну Україну. Можливо під впливом Вольтера його приятелька Маркіза Помпадур також захопилася козаками, збирала старано матеріали про Україну, а в 1762 році зустрічалася з гетьманом Розумовським і навіть охоче з ним танцювала "козачка".

⁶⁹Voltaire. - Histoire de Charles XII. - Lwow, 1918, p.88-91. Також Січинський, С.34.

Становище України, козацтва за часів панування цариці Катерини II було добре відоме в Західній Європі, зокрема в Німеччині. Причому часто ці відомості Європа одержувала не з писаних джерел, а й від безпосередніх учасників січового козацького життя. Так було і в 1775 році за часів підступного зруйнування Січі. Німецький лікар Йоган Вільгельм Меллер відбув дві подорожі по Україні - 1780 і 1781 роках і, окрім загальних вражень про життя, культуру і побут нашого народу, подав дуже цікаві відомості про Січ і козаків, які йому передав німець, що жив серед січовиків. Свої матеріали Меллер опублікував у Гамбурзі в 2 книгах - "Подорож з Варшави на Україну в 1780 і 1781 роках" і "Подорож з Волині до Херсону"⁷⁰. Він докладно описав край, міста, шляхи, але найцікавіше - у Кременчуку він зустрів німця Шіка, який був колись запорожцем, знав багато про козацьку республіку і був свідком руїни козацької твердині - Січі. Більше того - Меллер записав від аптекаря, колись січовика Шіка, українську народну пісню, знану й тепер, про руйнування Січі і переклав її німецькою мовою. Це був, мабуть, перший повний переклад української пісні про козаків і Січ. Ось її початок.

Сказали нам депутати

іти до столиці,

І щоб було по старому

Просити цариці... і т.д.

Переклад:

Unsere Obern sagten:

Lasst uns zur Hauptstadt gehen

Und die Kaiserin bitten,

Dass es bei uns auf dem alten Fuss bleibe...⁷¹

Після зруйнування Січі 1775 року Європа ще довго цікавилася Україною і козаками, як носіями правди і борцями за волю, особливо проти Російської імперії. У 1794 році Французький Конвент дав інструкцію про напрями політичної діяльності "Комітету громадської безпеки" і в ній, як найважливіше, підкреслювалося: "Безперечно, ми можемо провадити з Росією лише політичну війну з огляду на простір, що відділяє наші країни. А щоб як слід провадити цю війну, треба підтримувати Польщу, донських козаків і Україну, колишню союзницю шведського короля Карла XII. Цю войовничу, колись вільну, націю поневолив цар Петро. Необхідно відродити в цієї нації почуття свободи,

⁷⁰Muller J. Reise von Warschau nach der Ukraine im Jahre 1780 und 1781, Hamburg, 1804. Reise von Volhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787. Hamburg, 1802.

⁷¹Киевская старина 1883, №9-10, С.324.

щоб вона могла знищити ярмо, під яким стогне і щоб дерево свободи розцвіло в Києві"⁷². Цього політичного принципу дотримувалися європейські політики (зокрема Наполеон) і в своїй діяльності в XIX столітті. Козацтво й козачина, після зруйнування Січі серед народів Європи (частково й США) в історії та літературі висвітлюються як символ волі й боротьби за незалежність. У різні часи європейські держави в цей час розраховували на військову допомогу козаків у боротьбі проти російської імперії і підписували з ними угоди⁷³.

Великий інтерес до козацької України ніскільки не згасає і в першій половині XIX ст. Інтерес цей подвійний - козацтво, як символ свободи. Січ - як зразок демократичного управління, з якого можна щось запозичити. Але були й практичні причини звернення до нашого минулого. Ми згадували, що майже всі автори так чи інакше торкаються взаємин Росії й козацької України після зруйнування Запорізької Січі. У зв'язку з цим звертається увага на виявлення антагоністичних моментів у стосунках Москви з колись вільним народом. Коли у Франції почали визрівати думки про неминучість військового зіткнення з Росією, сам Наполеон зацікавився козаками і замовляє написати їх об'єктивну історію. Це здійснив член міністерства закордонних справ Шарль Люї Лесюр. Його книга "Історія козаків" ("Histoire des Cosaques") була спішно набрана, Наполеон так був нею зацікавлений, що прихопив коректу "Історії..." з собою в похід, де вона й загинула у 1812 році й появилася друком тільки 1813 р. в Парижі. Свою роботу Лесюр написав на основі багатьох видань і писаних джерел попередніх віків, отже ми маємо право згадати про неї у зв'язку з нашою роботою про козацтво й Січ у давній Європі.

Наполеон вважав Росію, її царів варварами, що брутально загарбали Україну і задушили її вольності. Для французького володаря вони були "середньовічними вестготами", що загрожують також Європі XIX століття. Для Європи це нові "північні татари". Уже будучи на засланні на острові св.Єлени, він написав: "Московити - це варвари, що не мають батьківщини. Пам'ять по мені шануватимуть тоді, коли ці північні варвари володітимуть Європою"⁷⁴. Пророчі слова.

Вільмен, історик Наполеона, згадує, що французький монарх просто відчував жах супроти Росії. Коли вперше їх побачив у Італії "називав їх не інакше, як татарами і вважав за необхідне відкинути їх за Москву"⁷⁵.

У книжці "Історія козаків" Лесюр підносить найвище визнання світом блискучі часи в житті українського народу - це роки гетьманування

⁷²Борщак І. Наполеон і Україна. - Львів, 1938, С.20.

⁷³Дивись: Histoire des Cosaques. Epreux. - Paris. M. DCCCXIII.

⁷⁴Борщак І. Наполеон і Україна. - Львів, 1937, С.35.

⁷⁵Там же. С.35.

Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Обидва вони висококультурні, мужні державні діячі, які відстоювали незалежність України, обидва лишили найпомітніші сліди в культурі свого народу. "Козаччина цікава не тільки своїм впливом на тогочасні сусідні держави, але й тим, що мала двох великих мужів: Хмельницького та Мазепу"⁷⁶. "Для політиків історія козаків подає приклад незвичайного урядування на зразок Спарти та Риму". Такі основні висновки Лесюра поділяли й інші історики.

⁷⁶Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С.158.

6. Про культуру й освіту козаків

Про культуру, освіту, писемність козацького війська й старшини говорять майже всі оригінальні джерела XVI-XVIII століть. Іноземні автори розповідають про багатий край Україну, родючість полів, працьовитих хліборобів, а одночасно і відважних воїнів-козаків та й увесь народ. Поєднання культури мирного трудівника і справедливого воїна, що над усе любить волю - це те, що середньовічна Європа побачила в першу чергу на берегах Дніпра і навколишніх землях. Козак любить чесну працю, волю й незалежність, але він має широкі духовні зацікавлення й розвинену пісенну поезію. Як писав пізніше італійський учений Д.Чампоні - "Для козака шабля - його хрест, перемога - його бог, а пісня - його молитва".

У 1653 році в італійському місті Болоньї вийшла книжка "Історія громадянських воєн..."⁷⁷ історика, юриста, ученого Бісаччіоні Майоліні, який служив при перед цим у молдавського господаря, бував на Україні, вивчав життя і побут козаків. Про них він пише: "Це найшляхетніші лицарі і вмілі хлібороби, які уміють також вправно володіти зброєю, вони відчайдушні у боротьбі, їх воля до перемоги нестримна, аж до самопожертви..."⁷⁸. Але тут же автор підкреслює дуже важливу рису цих лицарів і народу: "тяга до освіти надзвичайно розвинена серед цих простих людей". Не виключена можливість, що італійський історик зустрічався в Болоньї з українськими студентами і після розмов - прийшов до таких узагальнень.

Як виняток - згадаємо тут і свідчення автора, який приїздив на Україну з Близького Сходу, однак написав про Україну XVII століття так, як і автори Західної Європи. Маємо на увазі важливі і досить таки достовірні відомості про країну козаків, які подав у своїх записках син антиохійського патріарха Макарія III Павло Алепський (від міста Алеппо в Сирії). Його записки кілька разів друкувалися російською мовою, але українського видання немає і до сих пір. Хоча уривки публікувалися в новіших журналах⁷⁹. Зважаючи на те, що найважливіший матеріал Алепського часто цитувався у науковій та популярній літературі, згадаємо з нього тільки те, що стосується козаків, їх культури та освіти на Україні в XVII ст.

Патріарх Макарій під час своєї подорожі до Московії був на Україні двічі - 1654 і 1656 років, - разом 100 днів, отже часу було достатньо, щоб його син встиг занести до щоденника арабською мовою багато цінних

⁷⁷Bisaoccioni Maolino, Historia delle quere civili... Bologna, 1653.

⁷⁸Там же. С.252.

⁷⁹Подорож Патріарха Макара. //Життя і знання. - Львів, 1935, 4-12, 1936, ч.1-8. Дзвін, 1990, №9, С.119-124.

спостережень про життя та побут України. Як людину духовну - його в першу чергу цікавили церковно-релігійні питання, про які пише на основі побаченого у містах і селах різних теренів. Тоді він написав часто цитовані слова: "... по всій козацькій землі ми спостерегли прекрасну рису, що нас надто вразувала: всі вони, за малими винятками, навіть більшість їх жінок та дочок, вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів". У цій країні багато високоосвічених людей, з якими він зустрічався.

Отже, козацька республіка за часів Хмельницького уже вражала іноземців високою культурою, освіченістю населення, знанням письма і т.д. Відомо, що коли через 250 років у російській думі виникло питання про українські школи на Україні, то виявилось, що у XX столітті шкіл було майже на половину менше, ніж у XVII столітті. Он як дотримувалася українська культура й освіта після її "поєднання" з російською. Росія пограбувала інтелектуальні скарби України, знищивши при цьому і народні школи, які розквітли за часів козацької республіки.

Павло Алепський закріпив і занотував, що на Україні, в цьому "козацькому краю", прекрасні будівлі і не лише у великих містах, а й у містечках, що козаки дбають про бідних і сиріт, тому багато побудовано для них спеціальних приміщень, де знедолених добре доглядають. Алепський побував у багатьох містах і місцевостях України, і в "записках" можна прочитати його враження від перебування у місті Ободівка на Брацлавщині, в Умані, Переяславі, Прилуках, в багатьох інших населених пунктах і монастирях... і "все, що ми бачили в козацькому краї, - пише Алепський, - радувало наші серця".

Особливо у великому захопленні батько й син були, оглядаючи Київ з його багатою архітектурою, красивими церквами й монастирями. Найбільше вразила їх своєю красою свята Софія. "Людському розуму не сила охопити її красу", - пише Алепський, - Це чудо з чудес, як і сусідній з нею Михайлівський собор". Архітектурні прикмети Софії він описує досить детально і з великим пієтетом характеризує її окремі частини та деталі. "Загалом подібної церкви, як св.Софія в Києві, немає ніде, окрім її "іменинниці" (тобто Софії у Царгороді).

Життя на Україні, пише Алепський, вільніше, як у Московії, де "життя москалів зв'язане" і навіть чужинці, потрапивши туди, "почувають себе як у в'язниці".

Дуже похвально відкликається Алепський про Богдана Хмельницького, який, на його гадку, має такі військові здібності та хоробрість, що їх годі шукати у будь-кого іншого. Це Богдан довів своїми битвами з польською армією.

Алепський, та й інші автори, згадують, що козацька Україна швидко піднесла свою культуру, школи, освіту, що козак з вищою освітою, який говорить кількома мовами, не було чимсь дивним. Де ж здобували освіту козаки? Найперше - у вітчизняних школах нижчого і середнього рівня, у польських та литовських колегіях, нарешті багато з них училися в європейських університетах. Богдан Хмельницький учився в польських школах і колегіях, розмовляв кількома мовами; полковник Морозенко учився в Падуанському університеті (Італія), І. Курцевич, товариш сподвижник П. Сагайдачного, - вихованець також Падуанського університету. Були такі, що закінчували, або вчилися у кількох університетах. Г. Немирич учився в Англії, Бельгії, Німеччині, Італії. Козак - студент європейського університету - не новина. Спочатку вони записувалися у списки як студенти Києва, Поділля, Волині..., а згодом, не без вияву самоповаги до свого народу й козачого стану вписувалися "Козак Дунін-Бурковський з Чернігова" чи просто "козак". А поруч з ними значаться "шляхтичі", "принци", а то й "королевичі". Козацька воля завойовувала мужньо і країну знань. Так у списках університетів з'явився новий соціальний стан - "козак" з України.

Деякі автори, переважно німці XVIII століття, звертають увагу на промисли й економіку Козацького краю і подають часом важливі деталі про етнографію України. Німецький лікар Самуель Готліб Гмелін у другій половині XVIII століття був довгий час у Росії, побував, очевидно, і серед українців, бо в своїй книзі "Подорожі по Росії" (4 томи, СПб, 1770-1784) подає і про козаків досить точні відомості⁸⁰. Німецький лікар у 1760 році звертає увагу на одяг, зовнішній вигляд козаків та їх побут. "Волосся у них оголене (навколо "оселедця"), одяг носять бавовняний, шовковий і суконний... підперізають шовковими поясами. На шиї не носять нічого". Вони веселі, привітні, "замилувані до музики", у їхніх простих хатах "значно краще, ніж у найбагатших дворах росіян". Як лікар - він спостеріг, що на козацькій Україні дуже давно уміють лікуватися народними й хімічними ліками і "розповсюджене щеплення віспи". Свідчення вельми важливі, бо ж засвідчують високий рівень побутової, музичної і медичної культури на Україні, яку так ганебно згодом потоптав російський царат та ще й пускав чутки про "своєволие" козацтва.

Мабуть найменше було подорожуючих та посольських людей на Україні з Англії, хоча про козаків пишуть з XVI століття, але ті поодинокі мандрівники, що потрапляли в країну козаків - писали про неї з

⁸⁰Gmelin G. Reise durch Russland... т. I-IV, 1770-1784. Російською мовою Гмелін Г. Путешествия по России... 1760-1771 гг., СПб, 1773-1785.

захопленням, як про країну багату, добре загосподаровану, культурну і порівнюють її до європейських. У 1768-1770 роках на Україні побував англійський економіст, письменник і державний діяч Джозеф Маршал і описав Україну в книзі "Подорожі в роках 1768-1770", Лондон, 1772⁸¹, що мала в Європі велику популярність і тоді ж вийшла німецькою та французькою мовами. Найперше цього поважного англійця, звичайно, здивували багатства козацької країни - це скарб для Росії. А ще більше вразила загальна культура краю - країни добре загосподарованої, а не такої, "як склав собі уяву на основі прочитаних книжок". (Отже, в Англії він мав змогу читати про козаків і народ України). Ця країна ніяк не відрізняється від європейських країн і навіть від кращих англійських провінцій: "Я ще не бачив такої країни, яка так дуже була б схожою на найкращі провінції Англії".

Маємо ще одне свідчення, що козацька держава зробила у свій час величезний культурний прогрес, і коли Росія її пригнічувала - світ говорив про її волю і здобуту, розбудовану розумом і руками культуру.

Цікаво, що англійські автори звертають в першу чергу на ставовище культури українського народу та його відмінності і становище в російській імперії. Професор Кембріджського університету Едвард Даніель Клерк проїхав з Росії через Україну до Криму і в книзі "Подорожі до Росії, Криму й Туреччини" (1811 р.) також пише, що українці до Росії, Криму й Туреччини культурний, працьовитий, благородний, відважний, ввічливий, загалом шляхетний народ, але "після повстання Мазепи, російський уряд не перестав нищити привілеї України"⁸². Хоча описи Клерка відносяться уже до початку XIX ст., але про них ми згадуємо ще й тому, що цей автор чи не перший дав опис живої української мови в солідному англійському виданні.

Англія належала до тих країн, де Україною й козацтвом зацікавився давно (XVI століття), як силою, що може протистояти експансії турецької імперії, але на питання культури, мистецтва у ній звертають увагу пізніше від інших держав. Тому й вияснення мови козаків тут було припізненим.

Розгорнуту характеристику культури Козацької України дав датський посол Юста Юля⁸³, який був на Україні у 1771 році. Перед цим він побував (1709-1711) на Московщині, добре був обізнаний з її культурою і побутом, тому порівняння його влучні й аргументовані. Незважаючи на те, що Петро I уперше проводить реформи, Московія,

⁸¹Travels in the Years 1768-1770. London, 1772, 1792.

⁸²Січинський В. Чужина про Україну. - Львів, 1938, С.140

⁸³Січинський В. Датський посол про Козацьку Україну і Москвіщину. "Літопис Червоної калини", Львів, 1936, №7-9.

пише посол, хоч і намагається одягнутися у французький одяг, - вона лишається дикою, грубою, варварською. Особливо детально говорить Юля Юст про низьку культуру побуту панівної частини суспільства. Пиятика і безсоромність, варварство процвітає навіть у середовищі царя. Трудовий люд плаче під тиском тиранії і непомірних податків. У державі не діє ні суд, ні справедливість, керівники держави часто зовсім безграмотні. "Друга особа після царя" - Меншиков не вмів ні писати, ні читати. Канцлер Головкін, Митрополит, наставник Петра I не знають жодної іноземної мови, ніхто з достойників не володіє латинською мовою. В оточенні царя Петра I була тільки одна людина, яка знала латинську мову - це Мусін-Пушкін, а учителі шкіл - майже усі з України, зокрема ректор "Патріаршої школи" Теофілат Лопатинський був зі Львова. Про все це посол пише, щоб краще зрозуміти Україну, її становище та культуру.

Перше село "Козацької України - Несмань" - справило на посла приємне враження. Це надалеко від Глухова, у якому датчанин зустрів багато москалів, бо цар не певний за козаків. За це вони, "будучи народом вільнолюбивим, невдоволені царем, вони зляться, що постійно змушені прислужуватися цареві". Козаки, за характеристикою датського посла, "у всьому чистіші й чепурніші від росіян", а старшина, - це розумні й виховані люди. Народ України, зауважує він, живе краще, як росіяни і платить далеко менші податки. Взагалі життя на Україні зовсім інше, як у Росії. "Населення Козацької України відзначається великою ввічливістю і охайністю в побуті, одягається чисто і чисто утримує свої хати". З особливим захопленням посол пише про велике й добре укріплене місто Ніжин з його чудесною архітектурою і впорядкуванням.

Велике враження на Юста Юля зробив козацький Київ, де навіть монахи з ним розмовляли латинською мовою.

Непривабливі картини посол побачив у деяких містах Поділля і це тому, що козацька Україна не зібрана в одне ціле і перебуває то під мечем Польщі, то Туреччини, а то й Московщини. Але важливо, що він, як іноземець, пройшовши через усі землі України, - зрозумів і відчув, що це одна земля, один народ, один козацький край.

Коли європейські дипломати, мандрівники, історики, монахи зустрічалися наяву з козацьким воїнами, майже всі говорили про відвагу, спритність, витривалість українських воїнів, але одночасно їх дивував і духовний світ, освіта і прагнення до науки, а найпаче - знання мов не лише гетьманів, старшин, а й рядових козаків.

Ми згадували, що у 1677 році шість українських козаків утекли з турецької неволі і попросили притулку у французького посольства в

Стамбулі. Замість того, щоб звільнити, їх зробили французькими невольниками і посадили на французьку галеру. Там їх і зустрів уже в Марселі монах Анрі де Монбаз. Французи тоді про козаків писали: "Вони міцні тілом, гарні, хоч не завжди послухні, тому, що звикли до вільного життя". А ці шість козаків здивували монаха Анрі де Монбазу ще й іншим: "Я розмовляв з ними, - пише він королівському достойнику, - вони освічені люди, знають латинську мову, один з них був старшиною у козацького гетьмана Дорошенка"⁸⁴. У архівних документах Марселя за 1679 рік таких козацьких невольників числилося 210 чоловік. Отже, французи мали добру змогу ознайомитися з ними та їхніми фізичними і духовними якостями. Згаданий монах навіть писав королівському начальству, що має план про їх особливе використання у Франції..

У XVII столітті в Європі уже були друковані довідники про народи світу, щось на зразок маленьких енциклопедій. Після виникнення козацтва - Україна стає об'єктом інтересу європейського світу і про неї більші чи менші відомості подають тут поряд інших країн і народів. Так, у 1687 році в Аусбурзі німецькою мовою видруковано довідник "Блакїть" ("Cyaneae"), у якому окрім довідкового матеріалу - подано й чимало похвал на адресу козаків, при чому застережено, що є ще Донські козаки і їх не можна плутати з Запорозькими, що живуть на Дніпрі. Вони дуже відважні і вправні вояки, не бояться ворогів, "погорджують усім, навіть власною смертю"... "за короля Стефана їхнім визначним вождем, що є великим героєм, був Підкова... Козаки вживають малих човнів-кораблів, у яких могло сидіти 60 чоловік, досить забезпечених харчами"⁸⁵.

Упорядник цього довідника характеризує гетьмана Богдана Хмельницького як "дуже досвідченого і вченого вояка", що здобув багато перемог, зокрема знамениту над поляками під Корсунем⁸⁶. У цьому ж довіднику надруковані стародавні гравюри фортець: Кодак на Дніпрі, Кам'янець-Подільського, міст Білгорода Дністровського, Перекопу, Очакова, замку Терехтемирів, де козаки мають осідок та ін.

Ще в XVI столітті європейські автори (німець Е.Лясота, італієць Гамберіні) звертають увагу на високе військове мистецтво козаків, на вміння організувати військові походи, хоробрість козацьких воїнів і вмілість гармашів. Починаючи з 1572 року європейські держави, як досвідчену і організовану армію, закликають козаків на допомогу. Про військову силу козаків маємо тільки окремі згадки, а в XVII столітті з'являється уже чимала література європейськими мовами, присвячена

⁸⁴Борщак І. Козаки на галерах. - Українська справа (Варшава), 1922 р. №4, 14 травня.

⁸⁵Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1938, С.113.

⁸⁶Там же. С.113.

Січі й козакам, їх військовим походам та перемогам. Але європейські писемні джерела одночасно подають багато матеріалів також і про духовне життя козацької України та про її загальну культуру.

Французькі інженери й дипломати Гійом Левассер де Боплан, П'єр Шевальє, мемуаристи інших країн, які побували на землях козацької держави, висловлювали здивування з приводу досконалості мистецтва ведення війни, уміння готувати зброю, порох, вести господарство, організувати військо і т.д. П'єр Шевальє (XVII ст.) дивувався, що на водах Дніпра, де немає досконалих кораблебудівельних підприємств, 60 чоловік протягом трьох тижнів виготовляють 80 або 100 човнів ("чайок"), на яких роблять морські походи проти Туреччини. Кожна "чайка" розрахована на 60 козаків і обладнана так, що її важко потопити. У цих боях запорожці перші застосували підводні човни, про що в "Історії російської армії" написано, що "запорожские казаки" вперше в російській армії вдалися до такого виду зброї.

Московські царі, польські королі, вороги України, при нагоді прагнули виставити козаків як неорганізовану темну масу, а Січ - як центр, з якого починаються війни. Тим часом Європейські дипломати, мандрівники й історики звертають увагу світу на те, що "козацька нація" цивілізована, що "тяга до освіти надзвичайно розвинена серед простих людей". (Бісачіоні Маоліно). Майже у всіх дипломатів і мемуаристів, які були серед козаків, натрапляємо на свідчення, що вони серед простих козаків зустрічали освічених людей, які знають європейські мови. Французький монах Монбаз зустрів шість козаків і з них всі розмовляли латинською мовою. Такі ж здивування висловлювали й німецькі та шведські дипломати. Це прості козаки, а про гетьманів маємо численні свідчення, що вони вільно володіли кількома мовами. Богдан Хмельницький розмовляв латинською, польською, турецькою та іншими мовами. Про І.Мазепу пишуть, що він з кожним європейцем вів бесіди французькою, німецькою, італійською та іншими мовами і відзначався шляхетністю вдачі, інтелігентністю, начитаністю (мав велику бібліотеку європейських видань). Італієць Вебер згадує, що гетьман П.Апостол розмовляв латинською, французькою, німецькою, італійською, польською та російською мовами. Знали іноземні мови й полковники, сотники та члени генеральної канцелярії.

Знала європейська громадськість і про духовне надбання "козацької республіки". Насамперед, у ті часи на Україні високо піднеслася пісенна поезія й музика, створився оригінальний епос - думи. Кобзарі, народні бояри виступають з концертами у Європі уже в XV столітті і завойовують велику симпатію слухачів. Уже в XVI столітті про українську народну

пісню європейські філологи пишуть як про високорозвинену і багату на образи і символіку, а думи та історичні пісні згодом виставляють на перше місце в Європі. Відомий німецький поет Ф.Гагедорн у 1747 році писав, що козацькі думи можуть змагатися з найкращою французькою та іспанською поезією. Тоді ж з'являються перші переклади української козацької поезії на німецьку, французьку та англійську мови. Взагалі на європейські мови козацькі твори почали перекладати ще у XVII ст. ("Листування запорожців з турецьким султаном").

Дуже важливо, що європейські автори, наперекір польським та російським імперським висловлюванням, в козацькому війську вбачали зразок природного патріотизму, відданості своєму народові, землі і вірі. Образ козака, що з косою в руках боронився проти цілого війська польського під Берестечком, за описом француза П.Шевальє, облетів цілий світ. Козаків світ характеризує як відважних, дисциплінованих, лицарськи правдивих воїнів, яких можна наслідувати. Не даремно французи хотіли організувати Січ на своїй землі за українським взірцем.

Згадані нами тільки окремі письмові європейські джерела українського говорять про високу культуру, освіту, про організованість українського суспільства за доби козаччини і високий рівень господарювання населення. Свідчення завжди аргументуються доказами і фактами, яких ніхто не міг заперечити. Україна була часткою процесу Відродження Європи, мала з нею органічні і культурні зв'язки і швидко прогресувала у всьому. На жаль, цей процес брутально перервала імперська Росія.

Говорять про високу культуру гетьманів, полковників, сотників, писарів, монахів, та одночасно ніхто з європейців не кинув тіні наявності варварства й дикості у житті й побуті простого люду у місті й на селі. Культура ведення сільського господарства, як пишуть англійські й датські очевидці, стояла на рівні передових країн Європи, а щодо побуту, ведення хатнього господарства, то майже всі говорять про неї з пієтетом, особливо, коли порівнюють ці ж явища з баченим у Московії.

За часів козацької республіки XVII століття загальна культура, освіта, школа, писемність так піднеслася, що не можна було цього не помітити, тому Європа в даному питанні була одноставною.

7. Козацтво й українська мова

У глибокому творчому процесі народжується мова людини, а з нею і найміцніше природне єднання - суспільство, народ. Мова стає ніби тією субстанцією, що породжує народ, націю: створилась мова - створюється народ. Тож не дивно, що коли зникає мова - надходить смерть і народові. Нації без мови не існують, як не існують мови без націй. Зникнення з життя якоїсь форми розумного існування - велика втрата для всього людства.

Національна мова - це здобуток культури, духовної діяльності певного народу, а одночасно й здобуток культури всього людства, бо кожна мова доповнює іншу, а разом - вони витвір світового колективного людського розуму. Тому той, хто виступає проти однієї мови, хто намагається умертвити її, зробити "неперспективною", стає на шлях найбільшого злочину проти культури всього людства, його прогресу, його прагнень розвиватись у вселюдському багатстві змісту й форми. Заперечення на право існування якоїсь мови - аморальність, злочин проти всього людства, і людство повинно боротися проти таких аномалій. Природа нічого не творить непортібного, отже, не можна й силою викреслювати з життя те, що вже створено. Це буде злочин проти природи, а для світової культури - непоправна втрата, бо все народ може відбудувати: техніку, господарство, цивілізацію нову, а ось мову відновити не може. Нація зникає, настає її історична смерть.

Коли ж народ сам через свою несвідомість чи під тиском зовнішніх реакційних сил перестає плекати і обороняти найважливіше - рідну мову, самозрікається найцінніших скарбів, здобутих предками, він стає на шлях самогубства, яке світова історія людства не назве інакше, як найганебнішим кроком, спрямованим проти природи існування людини.

Мова й пісня - дві найважливіші фортеці, які народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше, ніж свої кордони. Бо втративши кордони, державність - народ завжди має можливість їх відновити, а мови не відновить ніколи. Вона втратиться навіки-віків. Цінності її немає з чим порівнювати. Її не можна замінити (як одяг) чужою мовою, бо це означало б, що народу потрібно прищепити чуже серце, вселити чужу душу. Силою примушувати народ зрікатися рідної мови, міняти її на іншу - найбільший злочин, проти якого рішуче виступає все прогресивне людство.

Дехто ладен вважати мову не тільки засобами комунікації, інструментом порозуміння між людьми, народами. Насправді ж це не так. У мові закодовує нація всю свою історію, свій багатовіковий досвід,

здобутки культури й цивілізації, свою матеріальну й духовну самобутність. У ній - розгадана й нерозгадана природа націй, духу, стремління і своє пізнання та відтворення світу ідей. Це найбільше, найгеніальніше творіння її розуму, серця, почуттів, усієї багатогранної діяльності. І в цілому світі, в кожному випадку - це явище неповторне, у всіх відношеннях самобутнє, спільне за своєю природою з іншими і відмінне в своїй окремішності.

Мова для будь-якого народу стає ніби другою природою, що органічно оточує його, живе з ним всюди й завжди, без неї, як і без сонця, повітря, води, рослин, людина не може існувати. Як великим нещастям для людини обертається нищення природи, неповага до неї, відмова від її пошанування - так і катастрофічно боляче б'є по народові, нації, зречення рідної мови чи навіть неповага до неї, що є рівноцінним неповазі до батька й матері. І якщо ми нарешті зрозуміли, що треба берегти природу, то давно треба зрозуміти, що екологія мови - це екологія наших душ, нас як розумних істот, а не просто як живих мешканців Землі. Зречення рідної мови призводить до найбільшої кари - духовного каліцтва. Треба, щоб доросла людина цю велику істину пам'ятала повсякчас і прищеплювала її своїм дітям. Нероздільність дитини з рідною мовою починається з першого слова матері, промовленого до немовляти.

Мова - основа культури нації, найбільший її скарб і відібрати її в людини чи народу - значить відбирати все минуле й сучасне, позбавляти людину й народ найприроднішого в їх творчому існуванні. Як ніхто не має права відбирати життя в людини, так ніхто не має права і відбирати мову, права користуватися рідним словом, розвивати й плекати її грані. І той, хто намагається забороняти, убивати мову, обмежувати вживання, - стає на шлях найбільшого, наймерзеннішого злочину, спрямованого не тільки проти народу, а й проти всього людства. Такі антигуманні дії не можна виправдати, за них має карати рука народу як за вбивство, бо ж у цьому випадку злочинець підносить руку не на одну мову, а отже, на цілий народ з його тисячолітньою культурою.

Доля української мови сумна й героїчна водночас. Але не зважаючи на численні перешкоди і лихоліття, вона, як і наш народ, все-таки вистояла з честю.

Доказом цього для всіх нас будуть наведені далі історичні факти про те, як здавна в Європі високо цінували красу й можливості української, козацької мови. Тим більше, що про це мало хто знає, а особливо у школах.

Кожний народ у багатонаціональному світі виявляє себе своєю самобутністю культурою, а вона (давно відомо) може розвиватися тільки

рідною мовою. Давність культури визначається давністю мови. Коріння української мови також сягає у сиву давнину, хоч дехто хоче встановити їй точну дату народження (як дату народження людини) і почати від неї її велику біографію.

У наших підручниках, довідкових та інших виданнях можна прочитати майже офіційну незаперечну тезу, що в XIV столітті, після падіння Київської Русі, сформувалися три східнослов'янські народності - українська, російська та білоруська, а отже, відповідно й три мови. (За століття народилося аж три народи й мови!). А до XIV століття ці народи нібито користувалися староруською мовою.

Та в цих же підручниках читаємо твердження, що суперечить цій сумнівній тезі. Розглядаючи фольклор, ми говоримо, що багатюща народна обрядова поезія (шедрівки, веснянки, гаївки, купальські та інші пісні) виникли ще в дохристиянські, давні "язичеські" часи, тобто ще до виникнення Київської Русі. Однак прочитайте зразки обрядової поезії, і ви переконаєтесь, що вона створена чистісінькою українською мовою. А за шкільними тезами - треба б "староруською" чи ще якоюсь давньою мовою, відмінною від сучасної. Якщо справді ця багатюща спадщина обрядової, найдавнішої, поезії була створена "стародавньою" мовою, то хто, за чім наказом, за яких обставин переклав її на сучасну українську та ще й таку досконалу мову? Цілком ясно, що ніхто, ніколи, нічого не перекладав, дійшла вона до нас з тисячолітніх віддалей такою, як створили її наші пращури. А коли так, то й мова в наших пращурів-язичників за тих давніх часів була українська, звичайно, чимсь відмінна від сучасної. Отже, дату виникнення української мови (як і російської, білоруської та ін.) назвати не можна. Творилися вони тисячоліттями.

Ще один факт. Більш як 1000 років тому українське Закарпаття було силою відірване від Київської Русі. Відірване було із своєю живою мовою, звичаями, традиціями, побутом, піснями, народним мистецтвом... Перебувало тисячоліття, як у консервній банці. Ніхто не сприяв розвитку ні мови, ні культури закарпатців. Навпаки - її пригнічували. І ось у XX столітті Закарпаття повернулося в своє лоно. І що ж? Мова населення Закарпаття - українська, а не "староруська", звичай, пісні, такі, як і на Східній Україні. Тільки в лексиці дешо-сприйняти від сусідів - угорців, словаків і чехів. За тисячоліття ні переслідування, ні асиміляційні заходи не вбили живу мову народу. Вона лишилася Українською.

Або ще один факт - "Слово о полку Ігоревім". Написане воно книжною мовою Київської Русі, але коли читаємо - відчуваємо його живий зв'язок із сучасною українською мовою (на що звернув увагу й

В.Белінський), а уривки пісень - ніби цитуються із сучасного збірника: "Чорна земля під копити костьми біла посіяна а кров'ю польяна". То якою ж мовою співали пісні кияни тих часів?

Загляньмо до літописів, написаних також книжною мовою, пригляньмося: як тільки автор передає пряму мову наших предків, діалог - він переходить на народну українську мову. У "Повісті временних літ" у розділі про боротьбу з хазарами є таке місце: прийшли до наших предків хозари і вимагають платити данину. Їм відповіли: "Де маємо брати данину?" Хозари казали, а перекладач, певно, передав це ось як: "В лісі на горах над рікою Дніпрською". Це вже не книжна мова літописця, а народна. Подібних місць, цитат, діалогів у літописних творах чимало. Шкода, що їх ніхто не вибирав і не опублікував, тоді було б більше доказів, якою мовою розмовляли на землях Київської Русі і в Києві. Або: коли скинули Перуна в Дніпро - народ біг за ним і кричав: "Видибай, Боже!" Такою мовою він говорив.

Отож, українська мова не творилася ні у XIV, ні у XVII століттях, бо вона і її діалекти вже були створені протягом багатьох попередніх тисячоліть, а пізніше тільки збагачувались та удосконалювались. Сказати, скільки їй років - ми не можемо. Вона має дуже давню історію, що визнавали народи й учені ще за доби середньовіччя.

Виберемо тільки окремі факти.

Хоча в розділі ми обмежуємося відгуками європейців, проте не можемо не згадати і арабського письменника і купця Ібн-Хаукаля. У своєму дещо компілятивному творі "Книга шляхів і держав" (70-ті роки X століття), написаному після 30-річних мандрів по світах, він подав деякі відомості про життя русів і згадав про їхню мову, відмінну від мови сусідів: "Мова Булгар подібна до мови Хазар, Буртаси мають свою мову, а мова Русів відмінна від мови Хазар і Буртасів". Тут, звичайно, йдеться про мову населення Київської Русі, наших не зовсім далеких предків. Терміни "Руси", "русичі", "рутенці" й інші подібні застосовувались тільки до народу Придніпров'я. "Мова русів" уже тоді була примітна серед мов сусідів і близьких до слов'ян племен, є згадки, що навіть мала якусь писемність (письмо). Болгарський проповідник християнської віри Константин, творець одного з давньослов'янських алфавітів, запевняв, що він бачив (у 860-861 р.) у Корсуні (Херсонес у Криму) дві книги - Євангеліє і Псалтир, "Роуськими письмены", написані, і тут же зустрів чоловіка, який цією мовою розмовляв і читав згадані книги. Дослідники вважають, що з Константином вів розмови киянин. У буллі папи Римського до чеського князя Болеслава, посланій 971 року, згадується, як поширена "руська мова".

Від 1395 року у Реймській Євангелії зберігся напис "письмо руске". Це засвідчує, що і у XIVст. мову придніпрянського населення називали ще "руською" або "роскою". Традиційно такі терміни вживаються і в наступних століттях, хіба що вноситься відтінок "рутенська мова", а українців називають за латинськими традиціями рутенцями.

Одну з найдавніших згадок про українську (рутенську) мову, якою говорить населення Придніпров'я, маємо в італійця Помпонія Лета, засновника Римської академії, який певний час жив на Україні. У 1479-1480 рр. учений написав працю "Скіфські подорожі" і прочитав її як лекції. Твір повністю не зберігся, але у виписках сучасників є його свідчення, що в межах Сарматії (тоді придніпровські землі в Європі називали то Скіфією, то Сарматією) "говорять на семи мовах, з яких найпоширеніша скіфська, що її називають рутенською, а найменше - литовська".

Велике враження на Помпонія Лету справили дніпровські пороги, які він детально описав, подавши всі назви в оригіналі (Ненаситець, Кодацький поріг, Булило та ін.). Повернувшись до Італії, учений усе життя виявляв інтерес до "Придніпровської Скіфії", побуту й культури її народу. Помпоній Лета навчив своїх дочок слов'янських мов, оскільки рутенську він вважав однією з найпоширеніших на європейському сході, то, очевидно, дочки вивчили її в першу чергу (див.: Голенищев-Кутузов И.Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV-XVI вв. - М., 1963. С.213). Тож можна гадати, що сім'я засновника Римської академії Помпонія Лета була однією з перших, яка вивчала українську (рутенську) мову в Італії ще в XV столітті.

Немає нічого дивного, що українців у ті роки називали рутенцями, а їхню мову - рутенською. Цей термін дуже давній, і застосовували його як власне ім'я українського народу і в XX столітті. Не будемо вдаватися в історію цього терміну, ніхто ніколи не заперечував, що під ним розуміли у всі часи - українців, а під Рутенією - Україну. Нас у цьому столітті у Східній Європі найбільше цікавить інформація про те, що в XV столітті у Східній Європі українська мова серед семи інших (очевидно, польська, чеська, словацька та ін.) була найпоширенішою. Нею розмовляло найбільше мешканців, а литовською - найменше. Треба мати на увазі, що більшість тодішніх українських земель, після падіння Києва від навали монгольських орд, входили до Великого Литовського Князівства, а оскільки литовців було в 10 разів менше, ніж українців, то й державною мовою фактично була українська з домішками білоруської. Її називали "руська". Отож не дивно, що й італієць закріпив це і занотував у своїх подорожніх записках.

У XIV та XV століттях Велике Литовське Князівство зміцніло за рахунок прилучених українських і білоруських земель, зміцніло одночасно і становище української мови в культурному та державному житті народу на територіях, захоплених Литвою. З часом відчутнішим ставав вплив української культури, мови, літератури в маленькій Литві. Не дивно, що українська мова стає знаною і в литовських містах та при дворі правителів королівства. На цей рахунок маємо багато доказів і окремих фактів, підтверджених тогочасними архівами, документи яких у більшості випадків писані українською мовою. Завойований народ завоював переможення своєю культурою і мовою.

Українською ("руською") мовою написано зведення державних законів - "Литовський статут" (три редакції - 1529, 1566, 1588 рр.). Українською народною (або й книжною) мовою велося листування, судочинство, літературна творчість. Як обов'язкову у всіх установах, на теренах України, її було передбачено спеціальним законодавчим застереженням у "Литовському статуті" (1566, р.4, арт.1). Усе треба було писати, як застерігав закон князівства, тільки українськими літерами. І писали. Бо було узаконено. Згадаймо, що українською мовою за доби Середньовіччя користувалися і в сусідній Румунії (Молдавії). Збереглися збірники з українськими піснями і в народній Югославії. Хто хоче переконатися, як у XV-XVII столітті велася судова й державна переписка, хай зайде у Києві до Державного історичного архіву: там зберігаються тисячі документів того часу, написані українською мовою. Цілком природно, що в таких умовах українську мову вивчали й литовські князі, феодали, а сам повелитель Великого Литовського Князівства Август II добре розмовляв і писав українською мовою, зокрема і листи до матері-італійки, королеви Бони (отже, і вона добре знала цю мову). Коли після невдалих воєн з Росією Велике Литовське князівство уклало горезвісну Люблінську унію (1569р.) і поступово почало втрачати свою незалежність, становище української мови також погіршується. Українські землі підпали під руку шляхетської Польщі. Польські королі, польська шляхта намагаються силою прилучити український народ до польської мови. У Київ та в інші міста і села пішли універсали, листи, накази, написані чужою мовою, і народ, козаки та українська шляхта заперотестували. 1571 року у Києві збирається сеймик української шляхти, де, крім усього, обговорюється і стан української мови. Внаслідок цього королю було надіслано цікавого листа:

"Особливе теж его КР [олівської] М [илості] нашого милостивого пана просим, аби листи сеймові, універсали, конституції и каждая справа подле обетницы и привилею его королевское милости при скоїеню

унії виданого не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и езком до земли Киевское писаны и выдаваныи были, кгдаж и милости иншого письма отцове наши учити нас не давали, одно своего приржонного русского и школы теж польское в Києве немає, а кгда приносять листы его кр [олівської] милости писаные полскими литерами змешаням латинских слов, вирозуміти не можем, якож и тем привелей на злучене едности земли Киевской данный их полскими литерами ест написан, просим его королевское милости жебы по руску был переписан". (з архіву О.Левицького опублікував М.Грушевський. Культурно-національний рух на Україні. - К., 1919. - С.43).

З листа явно проглядає вимога київської шляхти, щоб і після Люблінської унії "руська" мова зберегла свої державні права, узаконені "Литовським статутом". У листі наголошується на тому, що народ на Україні розмовляє своєю мовою, у школах вивчає її та інші мови (і розуміє польської і латини). Навіть текст Унії вимагається надіслати до Києва в перекладі на українську мову.

Очевидно, спротив української шляхти, діячів культури та й всього народу був таким рішучим, що з ним мусили рахуватися у Варшаві: було навіть створено групу писарів, які перекладали документи і дотримувалися певних правил тодішнього українського письма. Мову козаків знали і при королівському дворі. Зберігся лист Марії Казимір до короля Яна Собеського, в якому вона цитує українську пісню: "Чи я тобі не казала не бери волоски..." Отже, Собеський також знав українську мову, мову козаків.

Маємо й інші свідчення того, що досить високі польські сановники знали українську мову й користувалися нею.

Популяризувало нашу мову в Європі і козацтво. На Запорізькій Січі, яка була військовим центром України, всі документи, військові правила, команди, листування в ті часи велися українською мовою, і це також підтримувало її громадський статус. Із Січі йшли впливи на всю Україну. Але є ще один дуже важливий і чомусь не згадуваний істориками факт. Принаймні я не зустрічав, щоб наші історики Січі говорили щось про українську мову і запорожців. Під впливом псевдоромантичної літератури свого часу було витворено опис своєрідного ритуалу прийому до запорізького товариства. Бажаючого стати запорізьким козаком запитували: - Віру православну сповідаєш? - Так. - Перехрестись. (Хрестився) - Горілку п'єш? - П'ю! - Іди до такого курія.

Насправді ж було не так. Що горілку на Січі пити не дозволяли - те відомо, а ось щодо ритуалу прийому в "республіканське вільне товариство" - то найавторитетніший дослідник козацьких архівів і

Запорізької Січі Михайло Максимович після вивчення багатьох документів написав цікавий висновок, уривок якого я процитую: "Козаков сводила и дружила жажда воли, мести, битвы и добычи, и всякий выходец, - кто бы он ни был - мог сделаться их братом-товарищем, только бы, принеся с собою удалую боевую отвагу, он принял греческую веру и язык их" (Украинские народные песни. - М., 1834. - С.68). Отже, запитували: "Чи визнаєш віру і мову?" Цілком природно, що в Січі козацтво створило стільки пісень та дум, де були різні школи, при зарахуванні воїнів до коша запитували не про горілку, а про мову й віру. Якщо визнаєш мову - визнаєш народ.

В описах України XVI століття європейські автори характеризують Україну як досконало організований край, де в побудову "республіки запорожців" вкладені найкращі ідеали людства про вільність, рівність, а козацтво виробило досконалі демократичні принципи співжиття. У зв'язку з цим уважніше ставляться і до питання української мови та її місця в житті.

Загалом доба Відродження пробудила в Європі увагу до народних мов. Збереглися свідчення про те, що іноземці, відвідаючи Україну, прагнули вивчити мову, якою розмовляє місцеве населення, пізнати культуру, побут, літературу. У цей час українською мовою цікавились не тільки європейські вчені, філологи, що було зумовлено розвитком гуманітарних наук, а й люди, для яких вона була потрібна в практичній діяльності. Через Україну пролягали головні шляхи, які сполучили Захід і Схід: майже всі мандрівники, посольські місії, купецькі валки і гурти місіонерів до Азії, Близького Сходу і назад до Європи їхали через Придніпровські землі. Їх обслуговували місцеві драгомани (перекладачі), які жили на цих землях і знали по кілька мов, але багато європейців не потребували таких послуг, бо самі знали східноєвропейські мови. У XVI ст. в Європі з'являються навіть перші професори - знавці східноєвропейських мов. До них, очевидно, належить згаданий уже француз Гільйом Постеля (1538), автор тритомної праці "Про Турецьку державу", де він описує і московитів та українців, сусідів Туреччини. Він знав усі слов'янські мови і навіть хвалився, що з Франції до Китаю через слов'янський схід може провести подорожніх, не звертаючись до місцевих перекладачів. За доби Відродження вже чимало європейських діячів культури знали про Україну, український народ. Про його мову писали також французький учений Блез де Віженер, італійський мандрівник П. де ля Волл та ін.

Була ще одна причина зацікавлення українською мовою в Європі - прагнення діячів культури краще пізнати минуле слов'ян. Згадаємо

тільки один факт. У 1555 р. з'явилася "Хроніка польська"⁸⁷ королівського секретаря, історика Марціна Кромера (1512-1589), у якій обстоювалася теза, що родовим гніздом, колискою слов'янства є територія козацької України в межах трикутника Дніпро-Карпати-Вісла, звідки слов'янські племена розійшлися на захід і південь.

А якщо так, то автохтони цієї території (сучасні українці) є спадкоємцями, носіями праслов'янської культури. Отже, щоб заглянути в наше минуле, дослідники повинні уважно вивчати культуру, побут, пісню й мову українців, які тепер живуть на цих землях. Були навіть заперечення деяких учених, що той, хто опанує українську мову - здобуде ключ до швидкого вивчення всіх інших слов'янських мов, бо українській мові характерні найтипівіші риси слов'янської лінгвосистеми.

Цю теорію підтримав інший тогочасний польський історик Ян Красінський і приділив їй місце у своїй книзі "Польща"⁸⁸, яка надрукована в Італії 1574 року. Погляди Кромера й Красінського на українську мову набули популярності в Європі, їхню теорію підтримували у XVIII ст. В.Суровецький та інші вчені, а в XIX столітті пропагував славнозвісний чех П.Шафарик. Відомі музикознавці XIX ст., зокрема Л.Ріттенберг, М.Конопашек та інші, також закликали уважніше вивчати українську народну музику, пісню, бо в них збереглося найбільше праслов'янських елементів.

Немає підстав говорити, що така увага до української мови була випадковою і спричинилася виключно розвитком філологічних наук. Як підтверджують факти, були, сказати б, і політичні потреби, адже Україна з її "козацькою республікою" відігравала значну роль в боротьбі з Османською імперією, впливала на політичний клімат Європи. Тому про Україну, її народ та територію постійного заселення часто згадується в дипломатичному листуванні, особливо в роки, коли при владі в могутній турецькій імперії була Роксолана, полонянка з галицького містечка Рогатина. Для прикладу можна навести уривок з листа 1540 р. французького посла у Венеції, адресованого королю, у якому йдеться про Туреччину, Роксолану й Україну (Русь): "Роксолана має руське походження... а мешкають ці руси від Карпатських гір до Борисфена і Понта Евксінського". Венеціанський посол з царєграда Неваджеро також писав, що "Роксолана руської нації". Писали про Україну й інші автори. Отже, за доби відродження про український народ і географію його земель у Європі вже були хай й не докладні, а все ж таки певні відомості. А якщо говорили про народ, то цікавились й говорили вже й про його

⁸⁷"Kromer Marcin, Kronica polska..., Krakow, 1555

⁸⁸Krassini Ioannis, - polonia..., - Bolonia, 1574

мову. Збереглося в рукописних і пізніше друкованих європейських джерелах чимало ширших або принагідних згадок про тогочасну живу українську мову та сферу її вживання.

Найбільше їх дійшло до наших днів з французьких, німецьких, італійських і, звичайно ж, слов'янських джерел.

Згадуваний французький учений і мандрівник доби Відродження Блез де Віженер у книзі "Опис польського королівства"⁸⁹, виданій у Парижі 1573 р., подав цікаві відомості про те, які уявлення мала Європа про Україну, більшість земель якої підпала під владу польського короля. Тут говориться про Україну (Русь) як цілісність, її складові етнографічні землі, звичаї різних регіонів, віру і мову. Географічно, етнографічно, пише Блез де Віженер, Галичина, Волинь, Поділля і придніпровські землі - це все один край, одна цілість, яку заселяє один народ, а "побут, звичаї, мова у них майже однакові від Червоної Русі (Галичини) до Дніпра і до Литви".

Знали на заході Європи дещо і про український фольклор, пісні та думи, а відомий французький письменник Ф.Рабле у своєму творі "Гаргантюа і Пантагрюель" навіть використав (як довів це учений О.Веселовський) дві українські гумористичні легенди про перемогу святих над чортом⁹⁰. Якщо ці легенди Рабле й запозичив не безпосередньо з українських уст, а з інших, кимось переказаних джерел, то й за таких умов мусимо визнати, що українські фольклорні твори, а отже і мова, не були зовсім незнані в першій половині XVI століття серед великих діячів культури народів Європи.

У цей час українська мова в Європі не була вже великою загадкою, її цитують навіть у наукових описах України. Так, Ян Ласіцький, видаючи в Німеччині свою книгу латинською мовою "Про звичаї і вірування русинів, московитів, татар..." (1582), подав у оригіналі, латинськими літерами зразки української мови і народної поезії, зокрема жіночих голосінь за померлим чоловіком, що тепер є найдавнішими зразками "Ой, леле, леле, і чому ти змер? А чи ти не мав що їсти, пити, чому ж ти вмер? Ой, леле, леле, чи ти не мав вродливої жінки? Чому ж ти вмер?"). На жаль, цю книгу про Україну спалила інквізиція, але все ж таки кілька примірників збереглося, один з них я виявив у Львові і описав у журналі "Жовтень" (1976, N10).

Між 1550 - 1570 рр. за кордонами нашої землі уже було записано повний текст української народної балади "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?" і до нього чеський учений і культурний діяч Ян Богослав додав короткі відомості про мову, якою складена пісня: "Є в тім язиці пісень і

віршів або римів множество... мають багато метафор і інших фігур... Кажуть, що й граматику свою мають, але я не бачив її". Тут багато цікавого і про пісенне багатство українського народу, і про багатство різних засобів поетичного вислову, а найцікавіше, - повідомлення про граматику української мови, яка до нас не дійшла.

Є відомості, що в цей час окремі сюжети дум ("Марусі Богуславки") були відомі й у Англії, а пісні полонених українців і козаків чарували мешканців середземноморських країн.

Конкретніше уявлення про українців і їхню мову подав згадуваний французький гуманіст П'єр де ля Волл, який подорожував по українських землях в 1616 р. Пізніше, в одному з листів до знайомого, він описує життя українців і стверджує, що вони мають цілком окрему мову, що ця мова дуже поширена і нею володіє польський посол в Італії Стефан, що на Україні великою силою є козаки, але це "не є назва нації: так зветься спілка людей... які не підкоряються жодному володарю... Я певен, що колись вони закладуть могутню республіку". У 1620 р. П'єр де ля Волл зустрів аж у Персії "козака Степана", записав від нього багато цікавого матеріалу про Україну і Січ, про звичаї і мову (Левченко М. З поля фольклористики й етнографії. - К., 1927. - С. 17). От якими далекими шляхами у Європу потрапляла іноді інформація про наш побут, нашу культуру і мову. Природно, що Україною, її народом почали більше й пильніше цікавитися в часи визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького. До українського гетьмана прибували дипломати з європейських країн, і хоча переговори проходили здебільшого латинською мовою, та все ж при спілкуванні з народом ставала у пригоді й жива мова.

Ми згадували, що у 1650 році посольство від Венеціанської Республіки до Богдана Хмельницького очолював досить освічений дипломат Альберто Віміні. Йому належить "Реляція", яка була надрукована тільки в XIX ст. Тут уже маємо багато нового для пізнання нашого краю. Найперше - Віміні нашу країну називає не Русь, а Україна, а мову за традицією - рутенською і цитує навіть вислови й слова "рутенською мовою". Більше цього, він подає відомості, що на Україні існує дві мови: церковнослов'янська, якою послуговуються в письмі представники духовенства, і мова загальнонародна, якою користуються всі, в тому числі й козацтво. Освічені люди знають не тільки ці дві мови, а й мови європейських народів.

У 1656-1657 рр. до Богдана Хмельницького від шведського короля виїхало посольство, на чолі якого був Готгард Веллінг. Член цього посольства К.Я.Гільдебрандт пізніше (1668 р.) склав мемуари. Про українську мову він записав, що вона дещо поступається за вжитком

⁸⁹La description du Royaume de Pologne., - Paris, 1573

⁹⁰Weselowski a. Zwei kleinrussische Legenden zu Rabelais. //Russische Revue, 1874, N 9, s.288-2892

польській, але звернув увагу, що серед простих козаків чимало є таких, які знають латинську мову або якусь іноземну. Дипломат був здивований, що під час подорожі зустрів простого козака, який упевнено і доскопало розмовляв з ним французькою мовою, а в канцелярії гетьмана розмови велися вільно латиною. А народ, як він стверджує, українською мовою говорить на землях майже до Вісли, і ця мова не має якихось особливих розбіжностей. Це ще раз підтверджує, що навіть іноземці мову східноукраїнського населення сприймали як єдину.

Уже мовилося, що у 1663 році в Парижі була надрукована досить змістовна і багата на історичні факти книжка французького ученого й дипломата П'єра Шевальє - "Історія війни козаків проти Польщі" (українське видання - Київ, 1960). Її автор був послом до Польщі, перебував серед козаків на Україні, спостерігав і вивчав взаємини між Києвом і Варшавою в напруженні 1648-1652 роки, і дав характеристику культури, побуту й мови українського народу. Отож дипломат для своїх висновків скористався тим, що сам бачив і проаналізував, що чув "на власні вуха". Так ось у цій давно виданій у Франції книзі історик і дипломат П'єр Шевальє, окрім опису подій на Україні, військового мистецтва козаків, господарства та культури сказав свою думку і про українську мову: "Вона дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та незвичайно витончених зворотів" (Стор.49). І це написав француз, який представляв свою державу при польському королівстві, з якими козаки і вся Україна вели тоді війну. Знаючи кілька європейських мов, він висловив свої думки й переконання про витонченість української мови XVII століття. Не вірити йому в ширості не можна.

Подібні думки цілком незалежно тоді висловлювали й представники інших народів і культур.

Італійський учений У.Вердум, який побував на території Польщі й України в 1670-1672 рр., подає цінні описи життя й побуту населення, його культури. Цей народ він вважає здібним до засвоєння чужих мов, а його власну мову також характеризує як ніжну, мелодійну і ласкаву. У Львові учений ходив по вулицях, бував на базарах, пів розмови з людьми різних соціальних станів. Свої враження й спостереження він записав до "Щоденника" "Найбільше ласкавих слів і приємних тостів зустрічається на Русі (Україні), особливо у жінок, причиною цього є руська (українська) мова, не така тверда у вимові, як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі наречені, як, зрештою, ніде на всій землі. Я сам зустрів порядну жінку, у котрої щось купував, і вона мені зуміла сказати чемний комплімент латинською мовою і вміла висловитись тонко й делікатно".

У другій половині XVII століття, уже після смерті Богдана Хмельницького, за часів польського короля Яна Собеського на території Польщі й України перебував французький розвідник, справжнє прізвище якого залишилося невідомим. Повернувшись до Франції, він написав "Спогади", що були опубліковані в Парижі (1698 р.) під псевдонімом Божо. Як видно з мемуарів, окрім військових, політичних, економічних, господарчих та інших питань, агента цікавила й етнографія, культура. Він подав короткі описи української мови й пісень. "Кажуть, що руська (українська) мова найделікатнішою і найприємнішою виявляється в устах жінок... Вона відмінна від польської, хоча належить до одного слов'янського кореня". Пісні українські, пише Божо, "вражають красою". Звернімо увагу, що особливу мелодійність української мови в устах жінок приблизно в той же час відзначав і італійський учений Вердум та француз Шевальє.

Мабуть, найпізніше про українську мову подавалися відомості у Англії, і то у зв'язку з тим, що на Україні з'явилася велика військова сила, що протистояла Оттоманській державі. У 1680 р. Поль Ріко у книзі "Сучасний стан Турецької імперії", говорячи про козаків, подав коротку характеристику і їхньої української мови. Цікаво, що в 1723 р. англійською мовою була перекладена "Граматика словенська" Л.Зизанія, видана у Вільні (Вільнюсі) 1596 р. Детальний опис живої української мови дав англійський професор Е.Клерк аж у 1812 році.

У XVIII столітті в Європі почали говорити не тільки про українську мову, а й про її говірки й діалекти. Знову ж таки, пріоритет тут належав освіченим авторам мемуарів і подорожніх нотаток. Німецькому лікареві Йогану Вільгельму Мюллеру належать спогади про перебування на Україні - "Подоріж з Варшави на Україну 1780-1781 рр.", де він описав уже різні говірки української мови і вмістив пісню про зруйнування Січі, а також її переклад. Це перший переклад нашої пісні німецькою мовою і перша інформація про діалектні розгалуження мови на різних територіях України.

Дальша доля української мови на рідній землі складалася досить трагічно - від обмеження для хатнього вжитку до повного її заперечення, чого ніхто, ніде, ні за яких обставин не міг визнати за природне й законне. Прогресивні діячі європейської культури одностайно виступали на захист прав української мови. На цю тему є численні й ґрунтові публікації, але ми обмежилися тільки добою середньовіччя, найдавнішими характеристиками української мови, оскільки це давня і вельми цікава першоджерельна історія, правдивий і повчальний голос віків, найменше у нас знаний і вивчений.

Повсюдне вживання, популярність української мови за козацьких часів пізніше визнавали навіть найзавзятіші її противники, особливо у ХІХ ст., що найпереконливіше можна проілюструвати ось таким прикладом.

Коли в 60-х роках минулого століття Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та їх однодумці почали організовувати для населення недільні школи з українською мовою навчання, проти них (з табору валуївців) виступив якийсь "Малороссиянин" зі статтею "Современные недоразумения", що була надрукована в додатку до 9-ї книжки "Вестника Юго-Западной и Западной России" за 1863 р. Наведемо "найцікавіші" місця з цієї "диворозумної" публікації, що відображають тогочасну офіційну позицію царизму.

"Что вам хочется, хохломаны?

Чтобы во всех училищах Малороссии обучение и преподавание наук было на простолюдном малороссийском наречии? Так ли?

Чтобы на том же простонародном, искаженном полонизмами наречии было предлагаемо народу Евангелие и потом богослужение? Так ли? Ну, а русский язык куда же вы тогда денете? Неужели причислите к иностранным языкам, чешскому, болгарскому, немецкому и т.п.?

Чтобы обучение в приходских или народных училищах малороссийского или вообще западноюжного края России было производимо на малороссийском жаргоне, надо прежде всего, чтобы народ того края находил в этом нужду и сам требовал этого... Но тамошний народ не нуждается в этом... За что же и вы хотите у этого доброго народа отнять часть наследства его - русский язык?...

Что касается до преподавания наук на малороссийском, невыработанном и не имеющем еще своей литературы наречии в малороссийских уездных училищах, лицеях, гимназиях и университетах, то мысль возможности такого преподавания - ни более ни менее, как бред человека в белой горячке...

Переводить Евангелие на грубое, карикатурное провинциальное наречие, исчезающее из употребления народного, нелюбимое народом... Это просто диявольская попытка заворотить народ назад в XVII столетие, это глумление над словом божьим (Підкреслення наше. - Г.Н.).

О судопроизводстве и делопроизводстве на малороссийском наречии и говорить уже нечего... Умные, добросовестные и обеспеченные в содержании чиновники все вышли бы в отставку, их места заняли бы мужики-неучи...

...Дети малороссийского края очень хорошо понимают великорусский язык и смалолетства стараются говорить на этом языке, почитая его

(сасибо им!) богаче, благороднее, мягче и умнее, нежели их сельское наречие.

Эти дети чрезвычайно обиделись бы, если бы (их почали вчити - Г.Н.) не общерусский, но местное, малороссийское наречие, презираемое ими".

Ось так! Як бачимо, вивчати українську мову в школах, користуватися нею в судах і установах - це значить повернутися "назад в ХVІІ столітє", до козацьких часів, коли цією мовою (наречієм) користувалися скрізь, у тому числі й у середніх школах. І тут варто пригадати, що похід проти української мови почався ще за Петра І, а в другій половині ХVІІІ століття набув особливої наполегливості і послідовності. Саме в цей час українські вищі й середні навчальні заклади (Київську духовну академію, Харківський, Чернігівський, Переяславський колеґіуми) примусово переводять на навчання російською мовою. Самуїл Миславський, київський митрополит, у 1784 році навіть видав наказ, щоб у київській академії російську мову почав викладати студент цієї ж академії родом з Московської губернії Дмитро Сигаревич. Тоді було спішно послано до Москви студентів Микиту Соколовського, Павла Логиновського і Данила Домонтовича вивчати російську мову, щоб потім викладати в Київській академії.

А професорам Академії було наказано читати всі лекції російською мовою і всюди "соблюдать выговор" російський. Наказ був такий раптовий і суворий, що деякі викладачі не змогли його стерпіти і вирішили залишити Академію. Тоді ж для українців, які не могли викладати в Академії російською мовою, були створені "Краткие правила российского правописания, из разных грамматик выбранные и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянам дополненным" (Харків, 1782). Українські історичні документи й козацькі літописи було запропоновано перекласти на російську мову.

А що писали шовіністичні видання у ХІХ столітті, ми цитували за статтею "Малороссиянина".

Хоча українську мову середньовічна Європа знала не так, як мови інших народів, одіа́к важливо відзначити, що майже всі автори, які висловлювалися про неї, були одностайними в оцінці: мова ця ніжна, поетична, мелодійна, багата, досконала, здатна до відображення найтонших і найскладніших думок та почуттів, має багатий лексикон, а народ творець цієї мови, здібний до швидкого засвоєння мов інших народів.

Вирішальним чинником, що сприяв уважнішому ставленню середньовічної Європи до української мови було те, що на Україні нею повсюдно (в селах і містах) говорив народ, військова сила - козаки, її

вживали в судах і канцеляріях, а мова, якою говорить народ, завжди привертає увагу міжнародної громадськості.

8. Кінцеве слово

взаємин козацтва і України з Польщею, то у XVIII столітті світ хвилює питання - Україна, козаки, Січ і Росія. Європа неприємно ставилася до приєднання України і військових сил до агресивної імперії Петра I.

Європейська література про козаків і Січ розпочинається з окремих згадок про воїнів України (з XIII ст.), далі XIV- XV ст. з'являються перші друковані і рукописні ширші відомості до історії нашого новітнього війська. Найперше подають загальні відомості в італійських джерелах, далі - ширші, друковані у німецьких (1594 рік), потім у французьких (1515), а у XVII столітті з'являються і перші окремі монографічні видання - П.Шевальє, Л.Боплана та інших. В цьому ряді необхідно згадати збірні праці, про які повніше ми не могли говорити за браком місця, - це Г.Мюллера⁹⁴ "Про походження козаків" (1760), Й.Шеррара, "Аннали України та історія козаків" (Париж, 1788)⁹⁵; Й.Енгеля, "Історія України та українських козаків"⁹⁶ (Галле, 1796) та інші. Звернімо увагу, що в цих книжкових публікаціях козацтво розглядається як складова частина історії України, а також і явище, з яким пов'язані й сусідні держави. Це дуже важливо, бо створення козацтва, як військової сили і його центру - Січі пов'язують з усіма історичними процесами європейських народів. Така трактовка перейшла і в новітні видання XIX ст. Коли наприкінці XVIII на початку XIX ст. між Росією, (яка брутально топтала Україну й козацькі вільності) та Францією нависла загроза війни, політики світу з великим інтересом запитували: що ж буде, з ким підуть козаки, Україна? Все має вирішити їхня позиція. Цим були перейняті навіть політичні кола США, що виразно позначилося на змісті книги "Сили Росії на випадок війни з Францією"⁹⁷. Держави світу вважали, що, загарбавши Україну, Росія зміцнила свої ресурси, але всі знали, що цим незадоволене козацтво і від його волі залежить доля Росії.

Але найбільше відомостей світу про Січ і козаків подавали або загальні історії народів Європи, або історії Польщі, з якою тоді Україна мала тісні взаємини і постійні конфлікти.

На початку про козаків і Січ подавали відомості також різні мемуаристи - дипломати, мандрівники, які бували у Східній Європі, однак згодом жанри "козацької літератури" значно розростаються - посольські записки, урядові реляції, з XVII століття газетні статті, і тоді ж художні твори - поезія, поеми, драми і значно пізніше художня проза. Загалом середньовічна європейська література про козаків і Січ багата і мало нами вивчена та введена в науковий обіг. Пощастило тільки французьким

джерелам - Л.Боплану, П.Шевальє та деяким шведським авторам, яких подали у нашій періодиці XIX-XX ст. А загалом - це "біла пляма", яку конче слід вивчити.

Перечитуючи міркування європейських політиків про Січ і козаків, не тяжко заприпитити, що ці явища історії України позитивно і високо оцінили і державні діячі, й історики та дипломати. Козацтво і Січ світ визнавав як досконалу армію, з якою відразу довелось рахуватися всім - і близьким і далеким сусідам. А збройні сили принесли визнання і Україні, яка їх створила.

До всього ж - Січ, ще 350 років тому, в Європі сприймали як демократичне державне явище, в якому було багато повчального. Від часу, коли у першій половині XVII століття посол Венеції до України А.Віміні назвав Січ "спартанською республікою", по цьому питанню висловлювалися політики, дипломати, історики різних країн і в різні віки. Усі вони сходилися на тому, що Січ - своєрідна республіка, тільки в кожному випадку по різному відтінювався її характер: "військова республіка", "козацька республіка" і т.д.

У XVII столітті Січ називали спартанською республікою, порівнюючи її з явищами політичного життя античного світу, з демократичними досягненнями історії Римської держави. Доба Відродження, коли відроджувався інтерес до класичного, шукала спільного між козацькою республікою і Спартою.

У XIX столітті, коли козащина і Січ стають об'єктом пильнішого зацікавлення істориків, поширеним визначенням стає "козацька республіка", а згодом "козацька військова республіка". Слов'янські історики додають до цієї характеристики ще й "військова демократична республіка". Інші називають її "християнською козацькою республікою".

Марно було б дошукуватися, яке з цих визначень найправдивіше, найбільше відповідає природі українського вільного війська та його державницьким ідеалам. Кожна обрана формула відповідає сутності явища і передає правду устремління людських поколінь, які творили Січ. Кожне із згаданих визначень, кожна згадана формула розкриває якусь частку сутності цього феноменального явища історії України, відслонює перед нами якусь окрему важливу сторону його природи і жодна з них не заперечує одна одній. Це справді військове лицарство січовиків, яке дотримувалося республіканських принципів самоуправління. Січ дійсно культивувала спартанську суворість, військову відвагу та рішучість при обороні вільнолюбивих ідеалів народу. Їй притаманний демократизм суспільного співжиття, вона боронила вірність своїй землі, своїй нації та християнській вірі. Все це виплекав народ у боротьбі за волю й державу.

⁹⁴ Müller G.F. Von dem Ursprunge der Cosaken... (Berlin), 1760.

⁹⁵ Scherer L.B. Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques... Paris, 1788.

⁹⁶ Engel I. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken. Halle, 1796.

⁹⁷ The Resources of Russia in the Event of a war with France. Boston, 1812.

Якщо для народів надрукований тут матеріал - просто історичні факти і документи, то для нас і погляд у минуле, і проблеми боротьби за сучасне й майбутнє, бо у всьому нами згаданому - багато повчального.

Ще одне і дуже, здається, важливе: і вітчизняні, і закордонні джерела засвідчують, що козацтво як українське явище виникло не 500 років тому, а значно раніше.

Сьогодні, коли Україна з такими драматичними труднощами виборює незалежність і право мати власні збройні сили - наведені міркування європейських народів про козаків і Січ будуть вельми повчальними й потрібними для упевненішого спрямування нашої ходи в майбутнє, для нашої самосвідомості. Адже згадані тут факти підтверджують, що з кожним народом рахуються тоді, коли він має в першу чергу власну державу і свою армію.

З М І С Т

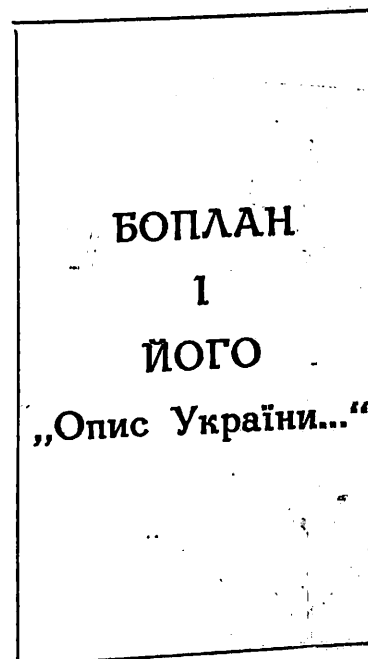
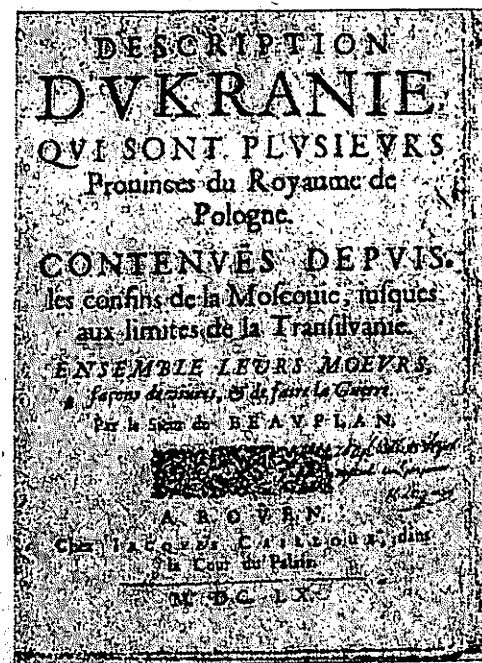
Вступ	1
1. Питання походження козацтва.	3
2. Січ. Демократія. Республіка. Конституція.	13
3. Школа лицарства і вільностей. Допомога Європі	19
4. Європа про козаків, Січ і Хмельницького	24
З різних джерел	
Газетні новини	
Козаки у поемах і драмах	
“Очима власними”	
5. Іван Мазепа. Зруйнування Січі	66
6. Про культуру й освіту козаків	79
7. Козацтво й українська мова	88
8. Кінцеве слово	105

Список ілюстрацій

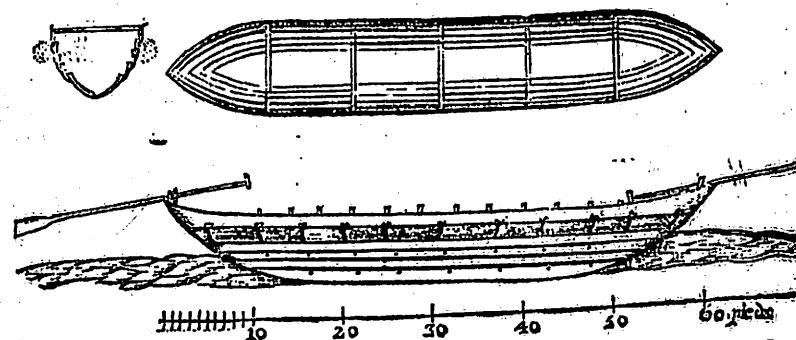
1. Титульна сторінка книжки Боплана "Опис України" (видання 1660р.)
 2. Запорізькі "чайки". Креслюнки Боплана. XVII ст.
 3. Постаті козаків. Ілюстрація до карти України Боплана.
 4. Типи запорізьких старшин. Ілюстрація до карти України Боплана.
 5. Титульна сторінка книги П.Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі" (1663)
 6. Запорізькі гармати.
 7. Богдан Хмельницький. Портрет невідомого автора XVII ст.
 8. Карта придніпрових поселень України Я.Сандрата (1687)
 9. "Листування чигиринських козаків з турецьким султаном"
- Загальна сторінка листівки німецькою мовою.
Відень. 1683 рік.

На обкладинці

1. Козаки
2. Герб запорізького війська

1. Титульна сторінка книжки Боплана "Опис України" (видання 1660р.)

2. Запорізькі "чайки". Креслюнки Боплана. XVII ст.

3. Постаті козаків. Ілюстрація до карти України Боплана.

4. Типи запорізьких старшин. Ілюстрація до карти України Боплана.

HISTOIRE DE LA GUERRE DES COSAQUES CONTRE LA POLOGNE

AVEC UN DISCOURS DE LEVR
ONNE PAR M. de Bopland
Le Baron, Gouverneur des
Tatars de Pologne.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

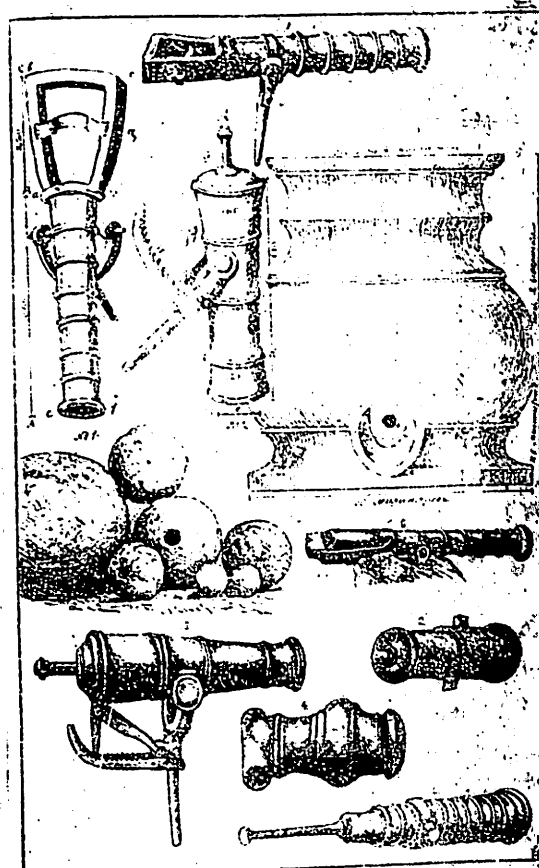
PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

PAR M. DE LA CHAPELLE
Général de l'Armée de la Cour de
France.

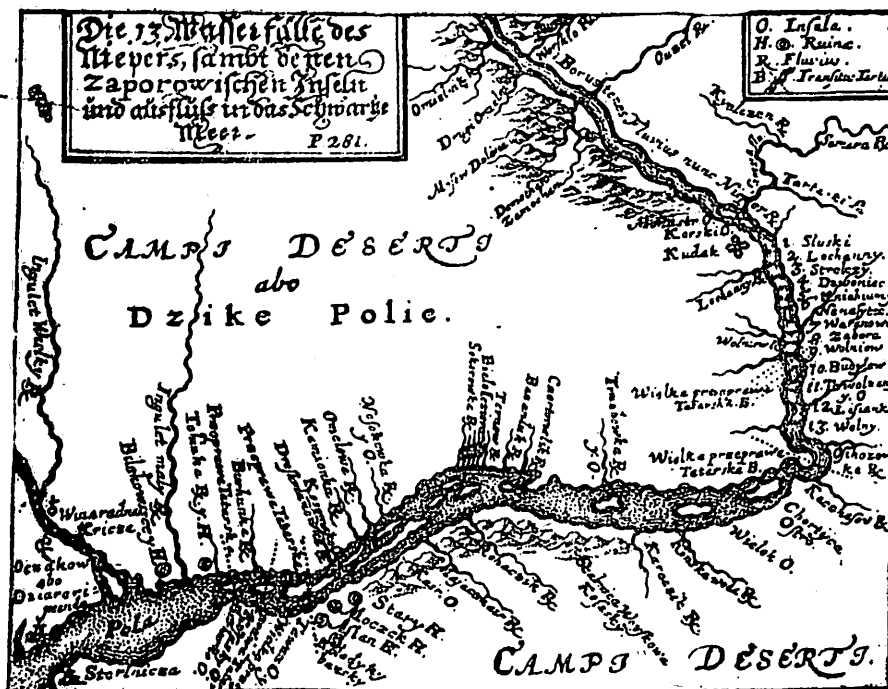

6. Запорізькі гармати.

5. Титульна сторінка книги П.Шевальє
"Історія війни козаків проти Польщі"(1663)

7. Богдан Хмельницький.
Портрет невідомого автора XVII ст.

8. Карта придніпрових поселень України Я.Сандрата (1687)

Copia

Des Türdischen Kayfers Brieff!

an die Cosacken nach Szechrin.

Gedruckt im Jahr 1683.

9. "Листування чигиринських козаків з турецьким султаном"
Заглавна сторінка листівки пімецькою мовою.
Відень. 1683 рік.

СХЕМА Запорізьких Ікопольщині

Підписано до друку 7.08.91 р. 7.09 ум. друк. арк. Формат 60х84/16.
Друк офсетний. Папір офсетний, Зам. н-61. Т. 20000. РДК.